

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ

ΕΡΓΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ 1880 ΣΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ 1930

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

ΝΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1833-1945	1
1.1. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1833) ΕΩΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ 1897	2
1.2. Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1897-1922)	17
1.3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1923-1940)	31
1.4. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ 2^{ΟΥ} ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ	41
2. Η ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ 1880	52
2.1. Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ	53
2.1.1. ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ (1859-1943)	60
2.2. ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ	76
2.2.1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΙΖΥΗΝΟΣ (1849-1896)	80
2.2.2. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ (1851-1911)	92
2.2.3. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ (1865-1922)	114
3. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ	120
3.1. ΠΟΙΗΤΕΣ	129
3.1.1. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΑΦΗΣ (1863-1933)	129
3.1.2. ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ (1884-1951)	152
3.1.3. ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΡΝΑΛΗΣ (1884-1974)	163
3.1.4. ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ (1896-1928)	176

3.2. ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ ΠΟΥ ΔΙΑΚΡΙΘΗΚΑΝ ΩΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΙ	193
3.2.1. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ (1867-1951)	193
3.2.2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ (1868-1920)	206
3.2.3. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ (1872-1923)	216
3.2.4. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΒΟΥΤΥΡΑΣ (1871-1958)	228
3.2.5. ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ (1883-1957)	244
4. Η ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ 1930	262
4.1. ΟΙ ΒΑΣΙΚΟΙ ΕΚΦΡΑΣΤΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΙΗΣΗΣ	283
4.1.1. ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ (1900-1971)	283
4.1.2. ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ (1901-1975)	306
4.1.3. ΝΙΚΟΣ ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ (1907-1985)	323
4.1.4. ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΕΛΥΤΗΣ (1911-1996)	338
4.1.5. ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ (1909-1990)	357
4.2. ΟΙ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΗΣ «ΝΕΑΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ»	377
4.2.1. ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ (1892-1969)	377
4.2.2. ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ (1904-1973)	392
4.2.3. ΚΟΣΜΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ (1887-1974)	405
4.2.4. ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ (1905-1966)	422
4.2.5. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ (1908-1960)	433
4.2.6. ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΕΤΣΑΛΗΣ (1904-1995)	449
4.2.7. ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ (1907-1979)	465
4.2.8. ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ (1909-1986)	484
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ, ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ	499

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο προκείμενος τόμος αποτελεί ένα σύνολο βιογραφικών και κριτικών κειμένων επιλεγμένων με σκοπό την αξιοποίησή τους στα πλαίσια του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, που διδάσκεται στην Έδρα των Νεοελληνικών Σπουδών της Φιλολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου, στο τρίτο και τέταρτο έτος σπουδών. Σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα, στο μάθημα αυτό οι σέρβοι φοιτητές έρχονται σε επαφή με τους πιο σημαντικούς νεοέλληνες λογοτέχνες που έδρασαν στη διάρκεια του 19ου και 20ου αιώνα, μελετώντας αντιπροσωπευτικά τους έργα.

Η ιδέα για τη δημιουργία του τόμου προέκυψε ύστερα από αίτημα των ίδιων των φοιτητών, οι οποίοι, όταν τους ζητήθηκε να παρουσιάσουν τις προτάσεις τους για την οργάνωση και διδασκαλία του μαθήματος της νεοελληνικής λογοτεχνίας, πρότειναν την ύπαρξη ενός συμβουλευτικού εργαλείου, που να τους βοηθά στην κατανόηση των γραμματολογικών συμφραζόμενων των λογοτεχνικών κειμένων. Δεδομένου ότι ένα λογοτεχνικό έργο αναφέρεται -άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο φανερά- σε εξωκειμενικά στοιχεία που μπορεί να παραπέμπουν στον πολιτικό και κοινωνικό χώρο, στη ζωή του συγγραφέα, στη σύγχρονη ή την παλαιότερη λογοτεχνική παραγωγή, το αίτημά τους φάνηκε αρκετά λογικό. Οι σέρβοι φοιτητές, καθώς προέρχονται από ένα κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον διαφορετικό από το ελληνικό, είναι φυσικό να δυσκολεύονται να κατανοήσουν την πολυσημία ενός νεοελληνικού λογοτεχνικού κειμένου. Γι' αυτό και ένας από τους βασικούς στόχους του μαθήματος είναι να τους φέρει σε επαφή με την ελληνική κουλτούρα και τις αξίες της, μέσα όμως από την ανάπτυξη ενός γόνιμου διαλόγου βασισμένου στην αρχή της αποδοχής της διαφορετικότητας.

Η παρούσα συλλογή κειμένων δε φιλοδοξεί να αντικαταστήσει την Ιστορία της λογοτεχνίας στα αναγνώσματα των φοιτητών, δεν προσφέρεται για αποστήθιση, ούτε έρχεται να προσδώσει μνημειακό χαρακτήρα σ' ένα αποφευκτέο μάθημα, που θα αντιμετώπιζε τη λογοτεχνική δημιουργία ως απολίθωμα του παρελθόντος. Θα έλεγα ότι ο ρόλος της είναι περισσότερο συνοδευτικός της διδασκαλίας, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η ανάγνωση και η ερμηνεία του λογοτεχνικού έργου ως προϊόντος μιας πολυδιάστατης ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας, με σεβασμό στη διαλεκτική σχέση που μπορεί να αναπτυχθεί ανάμεσα στο συγγραφέα, το κείμενο και τον αναγνώστη. Βασικός στόχος της συλλογής είναι να ενισχύσει την αναγνωστική εμπειρία των διδασκομένων, την κριτική τους στάση, την παραγωγή προσωπικού λόγου, να αποτελέσει έναυσμα για συζήτηση και άρθρωση παρατηρήσεων, να χρησιμοποιηθεί για την εκπόνηση συνθετικών εργασιών ή να αξιοποιηθεί κατ' ιδίαν από τον φοιτητή. Να δώσει, τέλος, τη δυνατότητα επιλογής αποφεύγοντας κάθε τι δογματικό, να διευρύνει τη διδασκαλία και τη μάθηση αξιοποιώντας την τεχνολογία των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η αίσθηση της ποικιλίας, πάντα με άξονα την εκπαιδευτική λειτουργικότητα του εγχειρήματος, έχουν επιλεγεί διάφορα είδη κειμένων όπως βιογραφίες, άρθρα, επιφυλλίδες, συνεντεύξεις, συζητήσεις, αποσπάσματα από επιστημονικές μελέτες. Τα κείμενα αντλήθηκαν κυρίως από το Διαδίκτυο (βασική πηγή

αποτελέσαν οι δικτυακοί τόποι των εφημερίδων *Το Βήμα*, *Τα Νέα* και *Ελευθεροτυπία*) αλλά και από τη σύγχρονη έντυπη βιβλιογραφία.

Επιλεγμένες σελίδες από τον ιστότοπο του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού στην αρχή του τόμου συνθέτουν την πρώτη ενότητα, μια σύντομη επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού -με έμφαση στη λογοτεχνική παραγωγή- από τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους έως το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Με την ιστορική αυτή εισαγωγή, όπως θα τη χαρακτηρίζαμε, οι φοιτητές θα έχουν τη δυνατότητα να βρίσκουν απαντήσεις σε άμεσα και βασικά ερωτήματα που γεννούν σε πρώτο επίπεδο τα ιστορικοπολιτισμικά δεδομένα που ορίζουν και παράγουν το λογοτεχνικό κείμενο. Ακολουθούν τρεις μεγαλύτερες ενότητες που αποτελούν τον κύριο κορμό της συλλογής, ξεκινώντας από τη λογοτεχνική γενιά του 1880 και καταλήγοντας στη γενιά του 1930. Για τη δεύτερη ενότητα από αυτές, ένας πιο γενικός τίτλος (Λογοτεχνικές αναζητήσεις κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα) κρίθηκε απαραίτητος για να συμπεριληφθούν λογοτέχνες, που δύσκολα θα μπορούσε να τους εντάξει κανείς σε μια λογοτεχνική γενιά, όπως π.χ. ο Σικελιανός και ο Καζαντζάκης. Κάθε μεγάλη ενότητα περιλαμβάνει κείμενα που εισάγουν τον διδασκόμενο στο λογοτεχνικό κλίμα της γενιάς ή της περιόδου, όπου εντάσσονται οι ποιητές και οι πεζογράφοι που εξετάζουμε, οι οποίοι και παραθέτονται στη συνέχεια σε ξεχωριστές υποενότητες. Τα κείμενα που αναφέρονται στους συγγραφείς επιλέχθηκαν με σκοπό να προσφέρουν βιογραφικές γνώσεις, να μεταφέρουν σύγχρονες ερμηνείες και προβληματισμούς γύρω από τη λογοτεχνική τους παραγωγή, να θέσουν ζητήματα αναγνωστικής ανταπόκρισης και πρόσληψης του έργου τους από τον σημερινό κυρίως αναγνώστη, να αποτελέσουν ένα “πολυφωνικό” σύνολο εκθέτοντας αντιτιθέμενες απόψεις της κριτικής για το ίδιο λογοτεχνικό έργο. Ο τόμος εμπλουτίζεται επίσης με φωτογραφίες που παραθέτονται χωρίς επεξηγηματικές λεζάντες, αλλά βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση με τα κείμενα που συνοδεύουν. Οι περισσότερες από αυτές αντλήθηκαν από τους δικτυακούς τόπους του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου και του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού, ενώ άλλες ανήκουν σε άρθρα που περιλαμβάνονται στη συλλογή. Χρήσιμες ηλεκτρονικές διευθύνσεις για την ελληνική γλώσσα, τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό ολοκληρώνουν τον τόμο.

Με βάση τα παραπάνω, είναι φανερό ότι σε ό,τι αφορά την οργάνωση του υλικού επέλεξα μια “συγγραφοκεντρική” ταξινόμηση, ακολουθώντας αυστηρή χρονολογική σειρά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία γυναικών λογοτεχνών από την περίοδο που εξετάζουμε, οφείλεται στις δεσμεύσεις που επιβάλλει η περιοριστική φύση του μαθήματος, επικεντρωμένη στους πιο σημαντικούς, ή τουλάχιστον στους πιο ονομαστούς, νεοέλληνες λογοτέχνες. Η αδυναμία αυτή, αν δημιουργεί αίσθημα μονοτονίας, αντισταθμίζεται από την ποικιλία των επιλεγμένων κειμένων αλλά και από ένα επιπλέον στοιχείο. Στο τέλος κάθε υποενότητας, εκτός από την προσθήκη βιβλιογραφικών αναφορών, προτείνω ηλεκτρονικές διευθύνσεις και ηλεκτρονικά κείμενα που διατίθενται στο Διαδίκτυο, δίνοντας στον διδασκόμενο τη δυνατότητα να επισκεφτεί ιστότοπους αφιερωμένους στους λογοτέχνες που περιλαμβάνονται στον τόμο, να διαβάσει άρθρα που θα του φανούν ενδιαφέροντα, να αποκτήσει πρόσβαση σε οπτικό και ηχητικό υλικό, να αναζητήσει, να πληροφορηθεί. Αρχική μου πρόθεση ήταν να παροτρύνω τον φοιτητή να κινηθεί σ’ ένα πολυμεσικό περιβάλλον, που θα τον βοηθήσει να εξοικειωθεί με νέες καταστάσεις μάθησης, να διευρύνει την εμπειρία της ανάγνωσης κειμένων στην ελληνική γλώσσα (εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας αποτελεί έμμεσο και όχι άμεσο στόχο της διδασκαλίας του

μάθηματος), να ενισχύσει την κριτική του προσέγγιση στο λογοτεχνικό φαινόμενο. Μια πρώτη επαφή με τα θετικά αποτελέσματα της παιδαγωγικής αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών είχα την τύχη να αποκτήσω, μαζί με άλλους συναδέλφους, κατά τη διάρκεια σεμιναρίου στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας στη Θεσσαλονίκη το Σεπτέμβριο του 2002 με αντικείμενο την αξιοποίηση της πληροφορικής και επικοινωνιακής τεχνολογίας στη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης/δεύτερης γλώσσας.

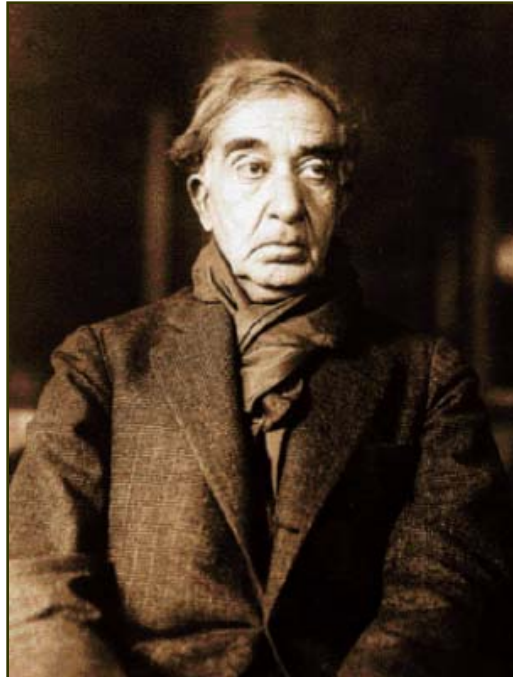
Η προσθήκη των ηλεκτρονικών διευθύνσεων και κειμένων αξιοποιεί και συγχρόνως τακτοποιεί το διάσπαρτο υλικό που διατίθεται από το ελληνικό Διαδίκτυο για τους λογοτέχνες που περιλαμβάνονται σ' αυτή τη συλλογή και είναι αποτέλεσμα πολύωρης παραμονής και επίμονης αναζήτησης στον Παγκόσμιο Ιστό. Ο αναγνώστης βέβαια θα διαπιστώσει μια άνιση κατανομή του ηλεκτρονικού υλικού κατά συγγραφέα, αλλά αυτό οφείλεται δυστυχώς στη νοοτροπία των ελληνικών δικτυακών τόπων που επιμένουν στην προβολή του έργου κυρίως των "τρανταχτών" ονομάτων της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Νομίζω πάντως ότι αυτό δε μειώνει την αξία του εγχειρήματος, που φαίνεται να αποδίδει τους πρώτους καρπούς. Ήδη σε σχέση με τον κατάλογο των ηλεκτρονικών κειμένων, οι φοιτητές έχουν δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προθυμία να αναλάβουν την παρουσίαση κειμένων της επιλογής τους, δίνοντας έτσι το ερέθισμα για ουσιαστικές συζητήσεις επί του περιεχομένου των παρουσιάσεών τους, με τον διδάσκοντα να αναλαμβάνει έναν ρόλο περισσότερο διαμεσολαβητικό. Θεωρώ ότι η εμπλοκή τους σε μια τέτοιου είδους δραστηριότητα μπορεί να αποδειχθεί πολύ εποικοδομητική για τη διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε μη ελληνόφωνους φοιτητές, με την έννοια ότι συμβάλλει μέσα από διαφορετική εκπαιδευτική στρατηγική στην επίτευξη της εύθραυστης ισοτιμίας στην αναγνωστική διαδικασία στο βαθμό που οι φοιτητές αυτοί προέρχονται από διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Ο τόμος φυσικά δεν καλύπτει χρονικά όλη την περίοδο που εξετάζουμε στο μάθημα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Θα πρέπει κάποια στιγμή να συνοδευτεί από έναν δεύτερο, που να αναφέρεται στην περίοδο από την ακμή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού μέχρι την πρώτη Αθηναϊκή Σχολή, και κυρίως από έναν τρίτο με αντικείμενο τη μεταπολεμική και σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνία, για την οποία και το ενδιαφέρον των φοιτητών είναι μεγάλο και το πληροφοριακό υλικό που προσφέρεται στο Διαδίκτυο είναι πλούσιο και μπορεί κάλλιστα να αξιοποιηθεί. Μέχρι λοιπόν τη δημιουργία αυτών των τόμων θα αρκεστούμε στην παρούσα συλλογή κειμένων, η οποία θα δοθεί στους φοιτητές σε έντυπη μορφή αλλά και σε ψηφιακή (σε CD-ROM) για την άμεση πρόσβαση στα ηλεκτρονικά κείμενα και διευθύνσεις.

Ο επιμελητής του τόμου: Νίκος Διονυσόπουλος

3.1. ΠΟΙΗΤΕΣ

3.1.1. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΑΦΗΣ (1863-1933)

Κ. Π. Καβάφης: Λυρικός και στοχαστικός, προηγήθηκε της εποχής του¹

Η διασημότερη εικόνα του Κ.Π. Καβάφη είναι εκείνη που μας παρέδωσε στα 1919 ο Ε.Μ. Φόρστερ. Περιγράφει τον ποιητή ως «έναν Έλληνα κύριο με ψαθάκι, που στέκει απολύτως ακίνητος σε ελαφρήν απόκλιση προς το σύμπαν». Ο Καβάφης ήταν τη χρονιά εκείνη 57 ετών. Εξακολουθούσε να εργάζεται στην ελεγχόμενη από τους Άγγλους Υπηρεσία Αρδεύσεων του αιγυπτιακού κράτους, και ζούσε συντηρητικό και μονήρη βίο στο διαμέρισμά του της οδού Λέψιους 10, στο κέντρο της Αλεξάνδρειας. Πολύ κοντά βρισκόταν το Ελληνικό Νοσοκομείο και η ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Σάββα. Εξίσου κοντά και τα πορνεία της περιοχής. «Πού θα μπορούσα να ζήσω καλύτερα;», συνήθιζε να λέει. «Κάτω από μένα ο οίκος ανοχής θεραπεύει τις ανάγκες της σάρκας. Κι εκεί είναι η εκκλησία όπου συγχωρούνται οι αμαρτίες. Και παρακάτω το νοσοκομείο, όπου πεθαίνουμε». Εκεί, πράγματι, πέθανε στις 29 Απριλίου του 1933, ημέρα των γενεθλίων του. Ήταν ακριβώς εβδομήντα χρόνων.

¹ Παρατίθεται το ομότιτλο άρθρο του Δημήτρη Δασκαλόπουλου, βιβλιογράφου και ποιητή, που δημοσιεύτηκε στις 22-11-1999 στην εφημερίδα *Τα Νέα*, βλ.: http://ta-nea.dolnet.gr/neaweb/nsearch.print_unique?entypo=A&f=16598&m=N18&aa=1.

Προερχόταν από άλλοτε εύπορη και πολυμελή οικογένεια, που αποδεκατίστηκε σύντομα. Γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια στις 17/29 Απριλίου του 1863. Ήταν το ένατο και τελευταίο παιδί του Πέτρου-Ιωάννη Καβάφη και της Χαρίκλειας, το γένος Γεωργάκη Φωτιάδη από την Πόλη. Η γέννηση του ποιητή βρήκε την οικογένεια σε περίοδο οικονομικής και κοινωνικής ακμής. Ο πατέρας του διατηρούσε την επιχείρηση «Καβάφης και Σία», εμπορευόταν μπαμπάκι (οι συνεκφερόμενες από τους Αιγυπτιώτες λέξεις «βάμβαξ-άναξ» μαρτυρούσαν την προτίμηση των Ελλήνων παροίκων για το κερδοφόρο αυτό εμπόριο) αλλά, όταν πέθανε το 1870, φαίνεται ότι δεν άφησε επαρκή περιουσία για να συντηρηθεί αξιοπρεπώς η Χαρίκλεια και τα παιδιά της, τα περισσότερα από τα οποία ήταν ανήλικα. Η Χαρίκλεια διέλυσε το σπιτικό της στην Αλεξάνδρεια και κατέφυγε στην Αγγλία, όπου θα είχε την υποστήριξη των συγγενών του άντρα της και όπου θα μπορούσαν ευκολότερα να βρουν εργασία οι μεγαλύτεροι γιοι της. Εγκαταστάθηκαν στο Λίβερπουλ και στη συνέχεια στο Λονδίνο. Για τα συνολικώς πέντε χρόνια της παραμονής του νεαρού ποιητή στην Αγγλία, δεν διαθέτουμε εξακριβωμένες πληροφορίες. Θα πρέπει να παρακολούθησε σχολικά μαθήματα και να καλλιέργησε την αγγλική γλώσσα, στην οποία θα γράψει αργότερα διάφορα άρθρα και ημερολογιακές σημειώσεις. Στα 1877 η Χαρίκλεια επιστρέφει με τα παιδιά της στην Αλεξάνδρεια, αλλά θα εγκαταλείψουν εκ νέου την πόλη, λόγω πολιτικών γεγονότων. Στα χρόνια αυτά ο Καβάφης εγγράφεται στο Λύκειο «Ερμής» του Κωνσταντίνου Παπαζή και θα συναντήσει εκεί τους μετέπειτα στενούς φίλους του: τον άτυχο Μικέ Ράλλη (πέθανε το 1889 και ο ποιητής έχει κρατήσει ημερολόγιο για την αρρώστια και τον θάνατό του) και τον Στέφανο Σκυλίτση. Όταν στα 1882 ξεσπάει η εξέγερση του Άραμπι, ο αγγλικός στόλος πολιορκεί και βομβαρδίζει την Αλεξάνδρεια. Η Χαρίκλεια και τα παιδιά, όπως και όλοι οι ξένοι που ζουν στην πόλη, θα πάρουν και πάλι τον δρόμο της φυγής. Θα καταφύγουν στον Γεωργάκη Φωτιάδη στην Κωνσταντινούπολη όπου, κατά μεταγενέστερη μαρτυρία της Ρίκας Σεγκοπούλου, εκδηλώθηκαν για πρώτη φορά οι ομοφυλοφιλικές τάσεις του ποιητή, με τον εξάδερφό του Γ. Ψύλλιαρη. Το χρονολογικώς πρώτο κείμενο που σώζεται στο Αρχείο του ποιητή, γραμμένο αγγλικά υπό τον βαρύγδουπο τίτλο «Κωνσταντινουπολιάς. Ένα έπος», είναι ακριβώς το ημερολόγιο του ταξιδιού προς την Πόλη.

Επιστρέφοντας στην Αλεξάνδρεια το 1885, ο Καβάφης θα προσπαθήσει να απασχοληθεί, ανεπιτυχώς, σε διάφορες εργασίες. Μεταξύ άλλων, την εποχή εκείνη διαθέτει κάρτα εισόδου στο Χρηματιστήριο ως δημοσιογράφος της εφημερίδας «Τηλέγραφος». Προσλαμβάνεται τελικώς το 1892 στην Υπηρεσία Αρδεύσεων και θα εργαστεί εκεί για 30 συναπτά χρόνια. «Τι τον έκανε να μείνει σ' αυτή την υπηρεσία, δεν το γνωρίζουμε», γράφει ο Τσίρκας. «Ίσως να ήθελε ένα μικρό και σταθερό μισθό από μια δουλειά χωρίς απαιτήσεις, ώστε να του αφήνει χρόνο για την ποίηση». Στο μεταξύ έχει αρχίσει στο οικογενειακό του περιβάλλον σειρά θανάτων, που θα συνεχιστεί και στα επόμενα χρόνια. «Πένθη της οικογένειας, χωρισμοί, / αισθήματα δικών μου, αισθήματα / των πεθαμένων τόσο λίγο εκτιμηθέντα», θα γράψει αργότερα στο ποίημα «Απ' τες εννιά». Σε διάστημα περίπου είκοσι ετών, πεθαίνουν: ο αδερφός του Πέτρος-Ιωάννης, ο παππούς του Γεωργάκης Φωτιάδης και ο εξάδερφός του Γ. Ψύλλιαρης στην Πόλη, η πολυαγαπημένη μητέρα του Χαρίκλεια (για την αρρώστια και τον θάνατό της υπάρχει άλλο ημερολόγιο του ποιητή), τα αδέρφια του

Γεώργιος, Αριστείδης, Αλέξανδρος, Παύλος και, τέλος, ο Τζων, που πρώτος μετέφρασε σε ανύποπτο χρόνο ποιήματα του Καβάφη σε αγγλική γλώσσα. Προς το τέλος του 1907 ο ποιητής εγκαθίσταται στο διαμέρισμα του δευτέρου ορόφου της οδού Λέψιους 10. Η ζωή του πια δένεται, και σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται, με την ιστορία και την καθημερινότητα της Αλεξάνδρειας. Οι δημόσιες εμφανίσεις του είναι λιγοστές και οι μετακινήσεις του από την πόλη ελάχιστες, για την ακρίβεια τα σύντομα ταξίδια του στην Αθήνα.

Έρχεται για πρώτη φορά στην ελληνική πρωτεύουσα το 1901. Έχει ήδη μια δεκαπενταετή παρουσία στην ποίηση, με δημοσιεύσεις σε περιοδικά του περιφερειακού ελληνισμού (το πρώτο του ποίημα «Βακχικόν» εμφανίζεται στο περιοδικό *Έσπερος* της Λειψίας το 1886), σε ετήσιες εκδόσεις ημερολογίων και σε αθηναϊκά έντυπα. Στην παραγωγή του αυτής της περιόδου ανιχνεύονται ορισμένες ιδιαιτερότητες, αλλά τίποτε δεν προοιωνίζεται τη μετέπειτα εξέλιξή του. Στο ημερολόγιο αυτού του πρώτου αθηναϊκού ταξιδιού του καταγράφονται χαρακτηριστικές λεπτομέρειες από την πρωτεύουσα της εποχής εκείνης και είναι άκρως ενδιαφέρουσα η οπτική μέσα από την οποία βλέπει τα δημόσια κτίρια, τους δρόμους, τους ανθρώπους και τις συνήθειες της καθημερινής ζωής. Η θετικότερη γνωριμία που κάνει στην Αθήνα είναι με τον Γρηγόριο Ξενόπουλο, ο οποίος θα γράψει, δυο χρόνια αργότερα, το περιβόητο άρθρο του για τον ποιητή στα «Παναθήναια», άρθρο που δεν καθιέρωσε τον Καβάφη, όπως συχνά λέγεται, αλλά απέκτησε εκ των υστέρων ιστορική σημασία.² Εν τω μεταξύ στην Αλεξάνδρεια κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αναπτύσσεται έντονη πνευματική κίνηση. Αρχίζουν να κυκλοφορούν λογοτεχνικά περιοδικά, εκδίδονται ελληνικά βιβλία, πολλά από τα οποία είναι πρώτες εκδόσεις έργων Αθηναίων συγγραφέων, δημιουργείται αμφίδρομη επικοινωνία μεταξύ Αλεξάνδρειας και Αθήνας. Τα ποιήματα του Καβάφη γίνονται δεκτά άλλοτε με ενθουσιασμό, κυρίως από τους νέους, και άλλοτε με δυσμενή σχόλια και διαμαρτυρίες. Τα στοιχεία που ξενίζουν και ενοχλούν είναι πολλά: η μεικτή γλώσσα του, που δε συμμορφώνεται με τις προσταγές του άκρατου δημοτικισμού («καραγκιόζη της δημοτικής», τον απεκάλεσε ο Ψυχάρης), η καινοφανής θεματολογία του, ο έντονος και απροκάλυπτος ηδονισμός, που γρήγορα θα τον μιμηθούν ελάσσονες ποιητές του μεσοπολέμου, και ακόμη η εντελώς ιδιότυπη εκδοτική συμπεριφορά του. Ανατυπώνει από τα περιοδικά ή τυπώνει αυτοτελώς μεμονωμένα ποιήματα και τα μοιράζει σε φίλους και θαυμαστές, εντός και εκτός Αλεξάνδρειας, κρατώντας με λογιστική σχολαστικότητα καταλόγους διανομής. Με τον καιρό, τα μονόφυλλα αυτά αποτελούν «συλλογές», κάποτε με ελαφρώς παραλλαγμένο περιεχόμενο και με ιδιόχειρες προσθήκες και διορθώσεις του σε στίχους.

Η φήμη του συνεχώς ανεβαίνει. Ο θρύλος ενός περίεργου ποιητή, ο οποίος ζει ανάμεσα σε παλαικά έπιπλα υπό το φως των κεριών, εξαπλώνεται διαρκώς. Ο ίδιος ο Καβάφης, μα και το διαμέρισμα όπου ζει, αρχίζουν να αποτελούν αξιοθέατα της Αλεξάνδρειας. Οι επισκέπτες στην οδό Λέψιους πληθαίνουν. Εκτός από τους Αλεξανδρινούς νέους που τον

² (Σημ. του επιμ.) Βλ. το συγκεκριμένο άρθρο στην ιστοσελίδα του περιοδικού *Περίπλους*, τεύχος 36 (1993): <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/Periplous/36/5.html>. Το ίδιο κείμενο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.mathisis.com/nqcontent.cfm?a_id=2121.

επισκέπτονται τακτικά, ανακυκλώνοντας φιλολογικά κουτσομπολιά και τροφοδοτώντας ανούσιες αντιπαραθέσεις, θα περάσουν κατά διαστήματα από το διαμέρισμά του ο Ε.Μ. Φόρστερ, ο φουτουριστής Φιλίππο Τομμάζο Μαρινέτι, ο Αντρέ Μωρούα, ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Γ. Δ. Κορομηλάς, ο Κώστας Ουράνης, η Μυρτιώτισσα. Στα χρόνια αυτά, η ειρωνεία που κυριαρχεί σε πολλά ποιήματά του επαληθεύεται από την πραγματικότητα: με μεσολάβηση του τότε υπουργού Γ. Χαριτάκη, ο οποίος παλαιότερα είχε γράψει στην Αλεξάνδρεια μιαν αξιόλογη μελέτη για τον ποιητή, του απονέμεται από τον δικτάτορα Πάγκαλο το παράσημο του Φοίνικος. Βραβεύεται ένας ποιητής που υμνούσε τα γυμνά σώματα, από έναν δικτάτορα που μέτραγε το μήκος της φούστας στις γυναίκες! Φίλοι της καβαφικής ποίησης (κάποτε και άκριτοι θαυμαστές) μιμούνται τους ποιητικούς του τρόπους, ενώ οι αντίπαλοί του παρωδούν κάθε του ποίημα, συχνά με άπρεπα υπονοούμενα. Για να υποστηρίξει αποτελεσματικότερα το έργο του, όταν κλείνουν τα αλεξανδρινά περιοδικά *Νέα Ζωή* και *Γράμματα*, ο Καβάφης αισθάνεται την ανάγκη ενός προσωπικού εντύπου. Τον Δεκέμβριο του 1926 κυκλοφορεί το περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*. Ο ποιητής δεν αναφέρεται στις σελίδες του ως εκδότης ή διευθυντής, αλλά κατά τον Τσίρκα το περιοδικό «ουσιαστικά όχι μόνο διευθύνεται, αλλά και στηρίζεται οικονομικά» από τον Καβάφη. Σήμερα γνωρίζουμε ότι τα περισσότερα από τα ανυπόγραφα σχόλια επικαιρότητας που υπάρχουν σε κάθε τεύχος της «Αλεξανδρινής Τέχνης» είναι γραμμένα διά χειρός Καβάφη.

Από το 1930 ο ποιητής αρχίζει να έχει ενοχλήσεις στον λάρυγγα. Τελική διάγνωση: καρκίνος. Την άνοιξη του 1932, έπειτα από σύσταση των γιατρών του, έρχεται για τελευταία φορά στην Αθήνα. Η υποδοχή που του επιφύλαξαν φίλοι και θαυμαστές ήταν εντυπωσιακή και επιστεγάστηκε με το αφιέρωμα του περιοδικού *Ο Κύκλος* του Απόστολου Μελαχρινού, το πρώτο ουσιαστικό αφιέρωμα στο έργο του. Ποιητές και συγγραφείς της πρωτεύουσας τον γνωρίζουν για πρώτη φορά από κοντά. Οι εντυπώσεις που αποκομίζουν είναι αντιφατικές. Νοσηλεύεται στον Ερυθρό Σταυρό και υφίσταται τραχειοτομία. Χωρίς φωνή πια, γράφει λέξεις σε μικρά χαρτιά για να επικοινωνεί με τους επισκέπτες του. Καταβεβλημένος, αποσύρεται για ανάρρωση σε ξενοδοχείο της Κηφισιάς. Ύστερα από μέρες, με προστατευτικό κασκόλ γύρω από τον λαιμό του, θα επισκεφτεί το εργαστήρι του γλύπτη Μιχάλη Τόμπρου, όπου θα φωτογραφηθεί για μια προτομή, που δεν έγινε ποτέ. Είναι οι τελευταίες φωτογραφίες της ζωής του. Ο Γ. Κ. Κατσίμπαλης, που τον συνάντησε εκείνες τις ημέρες, τον περιγράφει στον Σεφέρη ως «ένα παραδοξότατο γερόντιο» που κάθε τόσο έβηχε «και ξεφύσαγε σα φυσητήρι μέσα από τη μετάλλινη σωλήνα του». Η τελική εντύπωση του παλαμολάτρη Κατσίμπαλη είναι χαρακτηριστική: «Δυο παμπόνηρα και σπάνιας διεισδυτικότητας μάτια, με μια γλυκύτητα στο κάτω μέρος του προσώπου, ολόγυρα στο στόμα και στο πηγούνι. Δε μοιάζει καθόλου με ό,τι σκίτσο, φωτογραφία κ.λπ. έχεις δει ως σήμερα. Φυσιογνωμία από τις πιο ενδιαφέρουσες κι εντυπωσιακές». Οι αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής παρακολουθούν με ενδιαφέρον τις εδώ κινήσεις του και γράφουν άρθρα για τον άνθρωπο και το έργο του. Όταν αναχωρεί για την Αλεξάνδρεια, τον κατευοδώνουν στον Πειραιά πολλά γνωστά ονόματα της λογοτεχνίας. Παρά ταύτα, η πρόσληψη της ποίησής του από τη γενιά του '30 παραμένει εντυπωσιακά αντιφατική και εκτείνεται από την πλήρη άρνηση έως την επιφυλακτική αποδοχή και την ανεπιφύλακτη

παραδοχή. Θα χρειαστεί να περάσουν αρκετά χρόνια για να μεταστραφούν οι αρνητές του. Η υγεία του επιδεινώνεται συνεχώς και στις αρχές Απριλίου 1933 μεταφέρεται από τον Αλέκο και τη Ρίκα Σεγκοπούλου (ο Σεγκόπουλος είχε οριστεί γενικός κληρονόμος του, βάσει διαθήκης του 1923) στο Ελληνικό Νοσοκομείο της Αλεξάνδρειας, όπου και θα πεθάνει στις 29 Απριλίου. Σύσσωμος ο αθηναϊκός Τύπος αναγγέλλει τον θάνατό του με συγκίνηση, δίνοντας όμως μεγαλύτερη δημοσιότητα και περισσότερο χώρο στην ειδησεογραφία για τον θάνατο της ελληνικής καταγωγής Γαλλίδας ποιήτριας κόμισσας ντε Νοάιγ, που πέθανε την ίδιαν ημέρα. Όπως έγραψε ο Γ.Π. Σαββίδης, «στις 29 Απριλίου 1933 (ημέρα των γενεθλίων του) ο κύριος Κωστής Πέτρου Φωτιάδης Καβάφης, χάρη σε μια εκπληκτική συνέπεια της Μοίρας απέναντι στον ακριβέστερο εξόριστο άρχοντα του ελληνικού λόγου, έκλεισε στην γενέτειρά του τον εβδομηντάχρονο κύκλο της επίγειας ζωής του, και πέρασε στον κύκλο της αιωνιότητας: έγινε, οριστικά, ο Καβάφης».

Η περίπτωση του είναι μοναδική στα νεοελληνικά γράμματα. Ξεκίνησε ως μέτριος Φαναριώτης, πέρασε από τον παρνασσισμό και τον συμβολισμό, για να καταλήξει σ' έναν εκπληκτικής ευστοχίας και ήθους ρεαλισμό. Τα ποιήματά του, λυρικά και δραματικά κατά βάση, έχουν ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Στους στίχους του κυκλοφορεί ένας ολόκληρος λαός επώνυμων και ανώνυμων προσώπων, φυσιογνωμίες ιστορικές και ψευδοϊστορικές, μορφές της μυθολογίας, μα και της σύγχρονης του Αλεξάνδρειας. Τα περιστατικά που μας αφηγείται βρίσκονται στο περιθώριο της επίσημης Ιστορίας. Προτιμά να κινείται περισσότερο στις περιοχές του ελληνιστικού κόσμου και στις πολιτικές και θρησκευτικές ίντριγκες του Βυζαντίου, παρά στην αρχαιοελληνική κοινωνία. Το σύνολο του έργου του (τα 154 ποιήματα του «Κανόνα», τα «Κρυμμένα», τα «Αποκηρυγμένα», και τα πεζά του κείμενα) υποβάλλουν τη φυλετική συνοχή και συνείδηση ολόκληρου του ελληνικού κόσμου. Ο Γ. Π. Σαββίδης, στον οποίον οφείλει πολλά η καθαφική φιλολογία, δήλωνε το 1963 ότι μπορούμε ανεπιφύλακτα να ονομάσουμε τον Καβάφη εθνικό ποιητή. Στην ποίησή του συγκλίνουν και συγχωνεύονται με μοναδικό τρόπο ποικίλα ρεύματα, ενώ ταυτόχρονα διαγράφεται καθαρά το πρόσωπο του ελληνικού μοντερνισμού. Όπως συμβαίνει με όλους τους μείζονες ποιητές, ο Καβάφης προηγήθηκε της εποχής του και, όπως έχει παρατηρηθεί, «μίλησε για τον έρωτα και τον θάνατο, για τη βία και τη μέθη της εξουσίας, για τον πολιτικό ομορτουνισμό και τη διάμευση των μεγάλων ιδανικών». Είναι ο πρώτος Έλληνας ποιητής με τόση μεγάλη απήχηση στο εξωτερικό, σχεδόν σε όλες τις γλώσσες. Είναι, επιπλέον, ο μοναδικός μέχρι στιγμής σύγχρονος Έλληνας ποιητής, που έχει επηρεάσει σε τέτοια έκταση και με τόση διάρκεια νεώτερους ξένους ποιητές σε πολλές χώρες. Η φωνή του ακούγεται καθαρά και σε ολόκληρη τη μεταπολεμική ελληνική ποίηση, η οποία, μετά τον Καβάφη, γράφεται διαφορετικά στην Ελλάδα.

«Ο Καβάφης μεταγγίζει στον ποιητικό του λόγο τα αισθήματα του εγκλεισμού, του αποκλεισμού, της μοναξιάς»³

Την ίδια εποχή (την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα) που ο Παλαμάς κατεργάζεται ποιητικά την ιδέα της ενότητας και της ανασύστασης του ελληνικού πολιτισμού, εξυψώνοντας τον ποιητή και την ποίηση σε

απρόσιτες -στους κοινούς ανθρώπους- σφαίρες, ο Καβάφης μεταγγίζει στον ποιητικό του λόγο τα αισθήματα του εγκλεισμού, του αποκλεισμού, της μοναξιάς, της μονοτονίας, του αδιεξόδου και της σωματικής φθοράς: «Τείχη» (1897), «Οι ψυχές των γερόντων» (1901), «Τα παράθυρα» (1903), «Τρώες» (1905), «Μονοτονία» (1908), «Η πόλις» (1910).

Κατ' αναλογία, τα πρόσωπα που δρουν στα ποιήματα του Καβάφη είναι κατά κανόνα στερημένα από υψηλά οράματα. Πρόκειται, στις περισσότερες περιπτώσεις, για ανθρώπους απατημένους, εγκλωβισμένους στο παρόν, οι οποίοι προσμένουν καρτερικά -χωρίς ελπίδα και δύναμη να αντιδράσουν- την επόμενη καταστροφή. Αυτό βεβαίως δε σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε με επίπεδους χαρακτήρες. Αντίθετα, η επίγνωση του αδιεξόδου, οι ταλαντεύσεις και οι αμφιβολίες τους προσδίδουν στους καβαφικούς ήρωες δραματικό βάθος και τους καθιστούν εξαιρετικά περίπλοκους.

Η κριτική διακρίνει, ως γνωστόν, τα ποιήματα του Καβάφη (στην παραγματικότητα η διάκριση γίνεται από τον ίδιο τον Καβάφη), με βάση τη θεματική τους, σε τρεις κατηγορίες: *φιλοσοφικά, ιστορικά, ερωτικά*. Το σχήμα της καβαφικής ποίησης συμπληρώνεται με μian επίσης γενικά αποδεκτή -από την καβαφική κριτική- περιοδολόγηση: *α. ρομαντική περίοδος (1882-1891/94), β. παρνασσική και συμβολιστική περίοδος (1891/94-1899/1904), γ. περίοδος του ποιητικού ρεαλισμού (1903-1933)*. Τα ταξινομικά αυτά σχήματα, με τα οποία επιχειρείται η τακτοποίηση του καβαφικού έργου και η τοποθέτησή του (ειδικά για το δεύτερο) κατά μήκος ενός χρονικού ανύσματος, είναι και χρήσιμα και εύχρηστα, με την προϋπόθεση όμως ότι δεν εξαφανίζουν από την οπτική μας τη συγχρονική διάσταση του έργου· την ενότητα δηλαδή και τις επικαλύψεις των περιοχών και των περιόδων του.

Με βάση πάντως το δεύτερο σχήμα, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι, κατά την πρώτη περίοδο, ο Καβάφης φαίνεται εγκλωβισμένος στους ποιητικούς, εκφραστικούς και θεματικούς τρόπους του αθηναϊκού ρομαντισμού. Η παρουσία ποιητών όπως οι Δ.

³ Αποσπάσματα από τη μελέτη του Π. Βουτουρή, «Λογοτεχνικές αναζητήσεις», στο *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα*, ό.π. (βλ. σημ. 30).

Βαλαβάνης, Σπ. Βασιλειάδης, Ι. Καρασούτσας, Δ. Παπαρρηγόπουλος, είναι κάτι περισσότερο από εμφανής:

*Εάν η γη καλύπτεται με σκότος, μη
φοβείσαι.
Μη ό,τι είναι έρεβος νόμιζε διαρκές.
Φίλε, πλησίων ηδονών, ανθών, κοιλά-
δων είσαι.
Θάρρει, και βάδισον εμπρός. Ιδού το
λυκανγές!*

(«Ο ποιητής», *Αποκηρυγμένα*, 1886)

Η επαφή του ωστόσο, γύρω στα 1892, με τον ευρωπαϊκό παρνασσισμό και το συμβολισμό θα συμβάλει ώστε να υπερβεί την κενή ρητορεία, την εξωστρέφεια και το ρομαντικό στόμφο. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου γράφονται ορισμένα από τα πιο γνωστά καθαφικά ποιήματα: «Κεριά», «Ένας γέρος», «Τείχη», «Τα παράθυρα», «Περιμένοντας τους βαρβάρους», «Che fece... il gran rifiuto». Ό,τι χαρακτηρίζει τα ποιήματα αυτής της περιόδου είναι η στροφή προς το εσωτερικό -«μια έφοδος στο σκοτάδι», όπως ονομάστηκε- η οποία αποτελεί και την απαρχή μιας επίμονης αναζήτησης στα ενδότερα στρώματα ενός συνειδητοποιημένου ποιητικού εγώ.

Στις αρχές του αιώνα σημειώνεται η δεύτερη τομή, η οποία σηματοδοτεί και την αφετηρία του καθαφικού ρεαλισμού. Πρόκειται για την ώριμη περίοδο του Καβάφη, η οποία διαρκεί ως το θάνατό του. Σημαντικά δείγματα αυτής της περιόδου είναι τα ποιήματα: «Δύο νέοι, 23 έως 24 ετών», «Ωραία λουλούδια κι άσπρα ως ταίριαζαν πολύ», «Ρωτούσε για την ποιότητα», «Μέρες του 1908», «Μύρης· Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ.», «Εν μεγάλη Ελληνική αποικία, 200 π.Χ.», «Εν πορεία προς την Σινώπην», «Ας φρόντιζαν», «Στα 200 π.Χ.», «Εις τα περίχωρα της Αντιόχειας». Σταθμός στην πορεία προς την ποιητική ωριμότητα θεωρήθηκε, επίσης από την κριτική, το 1911 και εν συνεχεία το 1917/18, όταν ο Καβάφης - ελευθερωμένος από κάθε είδους εξωτερικές δεσμεύσεις- αποτολμά την ομολογία της ομοφυλοφιλίας του και φθάνει σε έναν αποκάλυπτο και τολμηρό ερωτικό λόγο: την αποτύπωση μιας ερωτικής σχέσης απαλλαγμένης από κάθε συναλλαγή ή υπολογισμό: μίαν απογύμνωση -με άλλα λόγια- του ερωτικού σώματος και συγχρόνως μίαν απογύμνωση του ποιητικού λόγου από τα μεταφορικά και παραβολικά του φορτία:

*Μέσα στα καπηλειά και τα
χαμαιτυπεία
της Βηρυτού κυλιέμαι. Μεσ σ' ευτελή
κραιπάλη
διάγω ποταπώς. Το μόνο που με σώζει
σαν εμορφιά διαρκής, σαν άρωμα που
επάνω
στη σάρκα μου έχει μείνει, είναι που
είχα δυο χρόνια*

συγκεντρωτική έκδοση της αναγνωρισμένης καβαφικής ποίησης πραγματοποιήθηκε το 1935. Σήμερα κυκλοφορούν έγκυρες εκδόσεις των «αναγνωρισμένων», «ανέκδοτων» και «αποκηρυγμένων» ποιημάτων του Καβάφη (με τη φιλολογική επιμέλεια του Γ. Π. Σαββίδη), ενώ αναμένεται η έκδοση των «ατελών» ποιημάτων που βρέθηκαν στο αρχείο του.

Ήξερε ο Καβάφης ελληνικά;

Ο Καβάφης δεν μπορούσε να υποτάξει τις καλλιτεχνικές-ποιητικές εκφραστικές του ανάγκες σε ένα «γλωσσικό μοντέλο»⁴

Το ερώτημα: «ήξερε ο Καβάφης ελληνικά;» το προκάλεσε η διαβόητη για το δογματισμό της απόφαση του Σεφέρη για τους «τρεις ποιητές μας», Σολωμό, Κάλβο και Καβάφη, που «δεν ήξεραν ελληνικά».

Σε μια πρόσφατη μελέτη μου για τη γλώσσα του Σολωμού παρατηρούσα ότι η προκλητική αυτή παρέμβαση του Σεφέρη συνεξέφραζε, την ιστορική εκείνη στιγμή (1936/37), «τη νέα προσπάθεια για την επίσημη, εκ των άνω, επιβολή της νέας, “δημοτικής”, “εθνικής” κοινής με τη Νεοελληνική Γραμματική (1941) του Μ. Τριανταφυλλίδη, της οποίας προπαγανδιστής και πάτρωνας ήταν ακριβώς ο ανώτατος πολιτικός προϊστάμενος (και) του Σεφέρη: ο Ι. Μεταξάς».

Ο Καβάφης και οι άλλοι δύο συγκατηγορούμενοί του στο έκτακτο γλωσσολογικό του Σεφέρη είχαν, παρά τις μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, ένα κοινό γνώρισμα: ήταν και οι τρεις Έλληνες της Διασποράς, που είχαν περάσει όλη τη ζωή τους, όπως π.χ. και ο Κοραής, έξω από την Ελλάδα, σ' ένα πολυγλωσσικό περιβάλλον, ήταν και οι τρεις πολύγλωσσοι και είχαν την εξαιρετική τύχη να μην πάνε ποτέ σ' ελληνικό σχολείο -και επομένως δεν ήταν καθόλου προδιατεθειμένοι να ξαπλώσουν, μετά θάνατον και παρά τη θέλησή τους, στη «δημοτικιστική» κλίση του Μεταξά, του Σεφέρη, του Τριανταφυλλίδη ή οποιουδήποτε άλλου “Προκρούστη” της γλωσσικής «εθνικής ενότητας».

Θα συνοψίσω εδώ, προκαταβολικά, τα πορίσματα μιας συστηματικότερης μελέτης για τη γλώσσα (της ποίησης) του Καβάφη:

- α) Το γλωσσικό μίγμα των ελλήνων εμπόρων της Διασποράς αποτελούσε τη βάση της γλώσσας του Καβάφη.
- β) Η ποιητική γλώσσα του Καβάφη αποτελεί ένα μίγμα, του οποίου βασικό υλικό είναι η μητρική του γλώσσα και η γλώσσα που μιλιόταν στο άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον· σ' αυτό έχουν προσμιχθεί γλωσσικά στοιχεία που έχουν αντληθεί από τους αρχαίους και τους μεσαιωνικούς Έλληνες συγγραφείς, που διάβαζε ο Καβάφης.

⁴ Παραθέτουμε επιφυλλίδα του Γ. Βελουδή που δημοσιεύτηκε στις 13-04-2003 στην εφημερίδα *Το Βήμα*,
http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13837&m=B63&aa=2&cookie=

γ) Το γλωσσικό αυτό μίγμα υποστηρίζεται θεωρητικά από την αντίληψη του Καβάφη για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας -μια αντίληψη που εκτείνεται σ' ολόκληρη την ελληνική ιστορία.

δ) Ο Καβάφης έμεινε συνειδητά αμέτοχος στο «γλωσσικό αγώνα» που πυροδότησε το *Ταξίδι* (1888) του Ψυχάρη -σ' αντίθεση με τους Έλληνες της «εμπορικής» Διασποράς Π. Βλαστό και Α. Πάλλη· ταυτόχρονα, δεν πήρε μέρος στους (ψευτο-)εθνικούς αγώνες, που συγκλόνισαν την Ελλάδα της εποχής του: ο Καβάφης ήταν και στα «εθνικά» ζητήματα, όπως και στην ποίησή του, ένας «κριτικός ρεαλιστής».

ε) Ο Καβάφης δεν μπορούσε να υποτάξει τις καλλιτεχνικές-ποιητικές εκφραστικές του ανάγκες σε ένα «γλωσσικό μοντέλο» -ούτε του Κοραή, του Κόντου ή του Ψυχάρη.

Ένα υποτιθέμενο γλωσσικό «λάθος», η χρήση του «λανθασμένου» λαϊκού τύπου της προστακτικής *επέστρεφε* στο ομότιτλο ποιητικό μικρογράφημα του Καβάφη (1904/1909/1912), που προξένησε τόση αμηχανία στους μελετητές του, μπορεί να ερμηνευτεί ως ένα αριστοτεχνικό εκφραστικό μέσο της ποιητικής του: Ο Καβάφης ήξερε, βέβαια, και τον ορθό τύπο της προστακτικής *επίστρεφε*, επέλεξε όμως, μ' εξαιρετική ποιητική ευφυΐα, το λαϊκό *επέστρεφε*, για να εκφράσει, και «φωνητικά», την έννοια της «επανάληψης». Η κεντρική, για το συντομότατο αυτό ποίημά του, έννοια αυτή εκφράζεται όχι μόνο με πολλούς γλωσσικούς δείκτες (συχνά, πάλι, όταν... όταν), αλλά και με την επανάληψη, και μάλιστα το διπλασιασμό, των τεσσάρων φωνηέντων (ε) του τίτλου στο «εσωτερικό» του ποιήματος: *επέστρεφε και παίρνε με*.

Ο Καβάφης ήξερε την (αρχαία, μεσαιωνική και νέα) ελληνική γλώσσα, όπως άλλωστε και τη μετρική, πολύ καλύτερα από το Σεφέρη και τους άλλους πτυχιούχους της Νομικής: σαν επιστήμονας γλωσσολόγος.

Τα γλωσσικά ενδιαφέροντά του επέδειξε ο Καβάφης με την κριτική του παρέμβαση στο έργο δύο (νεο)ελληνιστών, του άγγλου J. Blackie (1891) και του γάλλου H. Pernot (1918), ενώ τη γλωσσολογική του ιδιοφυΐα απέδειξε μ' ένα μικρό αλλά πρωτότυπο «ετυμολογικό» άρθρο του για την ορθογράφηση του ονόματος «Χρίστος» (*Χρίστος και όχι Χρήστος*, 1901). Ο Καβάφης τεκμηριώνει, πειστικά και οριστικά, την ορθή γραφή του ονόματος «Χρίστος», ετυμολογώντας το από το αρχαίο επίθετο «Χριστός». Τα ερμηνευτικά του επιχειρήματα τα αντλεί ο Καβάφης με εκπληκτική ευστροφία από αρχαία και νεότερα παραδείγματα, για να καταλήξει στο διπλό συμπέρασμα ότι ο παρατονισμός του ονόματος (Χρίστος>χριστός) εξηγείται πρώτον μεν από τον κανόνα μετακίνησης του τόνου από τη λήγουσα στην παραλήγουσα, σε αρχαία επίθετα, όταν γίνονται κύρια ονόματα, «και δεύτερον με την ευσεβή συνήθειαν να διαφέρη κατά τύπον από του θείου επιθέτου».

Με τη δεύτερη αυτή παρατήρησή του ο Καβάφης υποδεικνύει, χάρη στις μαρτυρημένες ανθρωπολογικές του μελέτες, ένα γλωσσικό φαινόμενο άγνωστο ακόμα και σε πολλούς - πανεπιστημιακούς- γλωσσολόγους: την ανάγκη για τη διάκριση ανάμεσα στο «βέβηλο» και

τον «ιερό» τύπο μιας λέξης. Στα «ονοματολογικά» παραδείγματα του Καβάφη μπορούμε να προσθέσουμε την αντιπαράθεση του «βέβηλου» *Σταύρος* στο «ιερό» *σταυρός*.

Πάνω στην ίδια διάκριση «ιερό» vs. «βέβηλο» στηρίζονται όχι μόνο οι χριστιανικές λέξεις-ταμπού *ύδωρ-νερό*, *άρτος-ψωμί*, *οίνος-κρασί* κ.ά., αλλά και η αρχαία, «ειδωλολατρική», απαγόρευση της ονοματοθεσίας των θνητών με τα ονόματα των θεών τους. Η μεταγενέστερη παραλαβή των πρώην «ιερών» αυτών ονομάτων (Ερμής, Άρτεμις, Αθηνά, Αφροδίτη κ.ά.) από τους χριστιανούς σήμαινε, εννοείται, και τη «βεβήλωση», την αποϊέρωση, των αρχαίων θεϊκών ονομάτων.

Ο Καβάφης και ο αναγνώστης ⁵

Σήμερα, ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης δεν έχει αναγνώστες-αρνητές. Στο δεύτερο, κυρίως, μισό του 20ού αιώνα κέρδισε την καθολική αποδοχή. Παράλληλα, η λογική των προσμετρήσεων και των κατατάξεων τον συμπεριλαμβάνει στους πέντε έξι ποιητές παγκόσμιας εμβέλειας και ακτινοβολίας.

Πρόκειται, φυσικά, για την πιο περιέργη και σπάνια περίπτωση Έλληνα ποιητή. Από τότε που τον πρωτοπαρουσίασε στο ανυποψίαστο αθηναϊκό κοινό ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, κύλησαν μέχρι σήμερα εκατό ολόκληρα χρόνια. Σ' αυτά τα χρόνια, τριάντα προθανάτια και εβδομήντα μεταθανάτια, η ποίηση του Καβάφη πέρασε από ποικίλες, θετικές και αρνητικές, διακυμάνσεις και αποτιμήσεις. Όλες αυτές έχουν, σχεδόν καθολικά, καταγραφεί από τις συνοπτικές σχηματοποιήσεις και εκτιμήσεις της γραμματολογικής λογικής και των βιβλιογραφικών καταγραφών.

Πάντως, ακόμα και σήμερα, παρ' όλο το βιβλιογραφικό πληθωρισμό και τη σωρεία άρθρων και μελετών, ένα ειδικό θέμα και πρόβλημα εξακολουθεί να παραμένει κάπως ρευστό και συγκεκριμένο. Θέλω να πω ότι παραμένει δύσκολο μάλλον πρόβλημα να προσδιορισθούν χρονικά δύο επίμαχα σημεία. Το πρώτο: πότε αρχίζει η καβαφική ποίηση να εισβάλλει συστηματικά και περισσότερο πληθωρικά στην αθηναϊκή ποιητική αγορά και να γίνεται πιο ανεπιφύλακτα αποδεκτή από το ελλαδικό ποιητικό και κριτικό κατεστημένο; Το δεύτερο σημείο: πότε ο ποιητικός λόγος του Καβάφη φθάνει στο κορυφαίο επίπεδο της καθολικής αποδοχής και κατάφασης και της ουσιαστικότερης γνωριμίας και υποδοχής από ευρύτερα στρώματα αναγνωστών;

Σ' αυτό το διπλό πρόβλημα, οι ποικίλες μέχρι σήμερα βιβλιογραφικές και ευρύτερες καταγραφές και μελέτες μάς βοηθούν σημαντικά. Μπορεί δηλαδή κανείς να καταγράψει τους

⁵ Παραθέτουμε απόσπασμα από το βιβλίο του Νικήτα Παρίση, *Κ. Π. Καβάφης - Σχόλια σε ποιητικά κείμενα. Δοκίμιο ερμηνευτικής ανάγνωσης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σσ. 20-28 (εδώ παραλείπονται οι υποσημειώσεις του βιβλίου).

διαδοχικούς σταθμούς, καθώς και τους αναβαθμούς μιας δύσκολης κλίμακας που ανέβηκε σταδιακά η ποίηση του Καβάφη μέχρι να φθάσει στην τελική της δικαίωση και αποδοχή. Συγκεκριμένα, θα μπορούσε κανείς, με πολύ αδρές γραμμές και σχηματοποιήσεις, να επισημάνει, έστω και αυτοερωτώμενος, τα ακόλουθα στοιχεία:

α) η τελευταία προθανάτια 15ετία (1918-1933) του ποιητή δεν είναι μήπως η κρισιμότερη φάση για την εισβολή του Καβάφη στην ποιητική αγορά της Αθήνας και για μια πρώτη, έστω και ασταθή, καθιέρωσή του στο κάπως ευρύτερο φιλότεχνο κοινό;

β) ο θάνατος του ποιητή, στις 29 Απριλίου του 1933, δεν προσφέρει μια ευκαιρία για μια πρώτη μεταθανάτια αποτίμηση της ποίησής του και για το πρώτο ουσιαστικό αφιέρωμα αθηναϊκού περιοδικού;

γ) η περιώνυμη έκδοση του καβαφικού *Κανόνα* στα 1935, η γνωστή ως έκδοση Καλμούχου, παρ' όλα τα σφάλματα που της καταμαρτυρούν και το πληθωρικό εκτυπωτικό μπαρόκ, δεν προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, το πρώτο συγκεντρωτικό corpus της καβαφικής ποίησης;

δ) η πρώτη ελλαδική έκδοση του καβαφικού *Κανόνα* από τον Ίκαρο στα 1948 δε συντελεί στην ουσιαστικότερη διάδοση του ποιητή σε ευρύτερα στρώματα αναγνωστών;

ε) η περιώνυμη μελέτη του Στρατή Τσίρκα *Ο Καβάφης και η εποχή του* στα 1958, με τις όποιες υπερβολές και ακρότητες, δεν εγκαινιάζει μιαν αλλαγή στη στάση της αριστερής κριτικής και διανόησης απέναντι στον Αλεξανδρινό και δεν αποτελεί μια ουσιαστική αφητηρία ή και σταθμό για τις καβαφικές μελέτες;

στ) το ισχυρό ξάφνιασμα που προκάλεσε το 1963 το αφιέρωμα του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν υποδηλώνει μια σχεδόν ολική μεταστροφή της επίσημης τότε Αριστεράς απέναντι στην καβαφική ποίηση και δεν οριστικοποιεί την αποδοχή ενός *παρακμια* ποιητή από αναγνώστες προσανατολισμένους σε άλλης ιδεολογίας κείμενα;

ζ) εξάλλου, η δίτομη μικρόσχημη και πολύ χρηστική έκδοση που επιμελήθηκε ο Γ. Π. Σαββίδης πριν από 40 χρόνια, δεν είναι το καταληκτικό γεγονός που εγγράφει οριστικά τον Καβάφη στις αναγνωστικές προτιμήσεις του ελληνικού κοινού;

Βέβαια, για το γράφοντα το θέμα ή και το πρόβλημα της αναγνωστικής υποδοχής και εξάπλωσης του Καβάφη εξετάζεται εδώ μάλλον παρένθετα και με πολύ στενή γραμματολογική και βιβλιογραφική όραση. Πρόθεσή μου δεν είναι να εμπλακώ στο χαοτικό εύρος της καβαφικής βιβλιογραφίας. Βρίσκω δηλαδή ότι για τα μέτρα και τις προδιαγραφές αυτής της εργασίας, θα είχε πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον ένα άλλο θέμα: αυτό δηλαδή που είναι περισσότερο παροντικό και συσχετίζει πιο άμεσα τον ποιητή Καβάφη με το σύγχρονο αναγνώστη.

Πώς λειτουργεί, λοιπόν, η καθαφική ποίηση για το σύγχρονο αναγνώστη; ή και αντίστροφα: ο σύγχρονος αναγνώστης, όχι βέβαια ο ειδικός αλλά αυτός που ανήκει στην έστω αναγνωστική μειοψηφία των εραστών της ποίησης, τι αποκομίζει από την επαφή του με το λόγο του ποιητή;

Η καθαφική ποιητική *ρητορική*, με συγκρατημένο τεχνοτροπικά βηματισμό και με μιαν αριστοκρατικά φροντισμένη ένδυση γλωσσικής λιτότητας, δε δημιουργεί τον άμεσο και τον επιφανειακό αναγνωστικό ενθουσιασμό. Ο Καβάφης δεν είναι ο ποιητής της λυρικής αιθρίας και της ρητορικής έξαρσης: ούτε ο ποιητής που προκαλεί την εύκολη συναισθηματική διέγερση ή και διάχυση. Η ποίησή του δε δονεί τις εύκρουστες και τις πάνω χορδές της ψυχής. Δε σκορπίζει τον αναγνώστη ούτε τον κάνει να πάλλεται αστόχαστα και απερίσκεπτα. Τον συγκρατεί σε μια προκαθορισμένη και σταδιακά ανελισσόμενη ένταση στοχαστικής ευστάθειας. Δεν εισβάλλει απότομα και άμεσα στην ψυχική ενδοχώρα του αναγνώστη. Τον συνεπαίρνει σταδιακά με μια διαδικασία έντεχνα σκηνοθετημένης και αργόσυρτης ή και υπόκωφης υποβολής. Ακόμα και στα κάπως πιο γκρίζα ποιήματα, σ' αυτά που εγγράφεται ο έγκλειστος, ο ηττημένος και ο δαπανημένος άνθρωπος, ο αναγνώστης δε βουλιάζει στο μαύρο χρώμα: δεν αισθάνεται να τον πνίγει ο κλοιός μιας συναισθηματικής-ψυχικής ασφυξίας. Ο ηττημένος στον Καβάφη διατηρεί μιαν αξιοπρέπεια ή ακόμα και κάποια καύχηση.

Τι, λοιπόν, φουσκώνει στην ψυχή και τη σκέψη του σύγχρονου αναγνώστη που διαβάσει το λόγο του Καβάφη; Πρώτα πρώτα η αποδοχή του ποιητή: αποδοχή χωρίς ερωτηματικά και επιφυλάξεις. Ο λόγος, καταρχήν, του ποιητή δεν του φαίνεται ανοίκειος. Καθώς δεν είναι ποιητικά τραγουδιστικός ούτε έντονα και κακόηχα ρυθμικός, ο αναγνώστης τον νιώθει πιο πολύ ως μια οικεία φθεγγόμενη φωνή που το ήθος της του θυμίζει τον κυματισμό και το ηχώχρωμα ενός φροντισμένου καθημερινού λόγου. Ίσως αυτός να είναι ένας από τους λόγους που η ποίηση του Καβάφη δημιουργεί, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, αναγνωστική οικειότητα, καθώς και την αίσθηση μιας άμεσης ή και αυτόματης αποδοχής.

Δεν είναι όμως μόνο αυτή η σχέση αναγνωστικής οικειότητας. Ίσως, μάλιστα, αν την αξιολογούσαμε βαθύτερα, θα βρίσκαμε ότι μάλλον είναι μια σχέση «ακουστικής» περισσότερο αίσθησης, έστω κι αν αυτό το άκουσμα του ποιητικού λόγου το νιώθουμε κυρίως εσωτερικά. Μ' ένα λόγο: η αναγνωστική-ακουστική οικειότητα στέκεται πάντα λίγο πριν από την εισχώρηση και τη διείσδυση του αναγνώστη στο νοηματικό βάθος του ποιητικού κειμένου. Αυτονόητο, βέβαια, ότι είναι κάτι το ιδιαίτερα σημαντικό. Το να αναπτύσσεται δηλαδή η αίσθηση μιας οικειότητας με ένα κείμενο αποβαίνει στοιχείο και γεγονός ξεχωριστά υποβοηθητικό: ο αναγνώστης νιώθει, καταρχήν, φίλιο και όχι απωθητικά αιχμηρό το έδαφος της λογοτεχνικής γραφής. Αυτό, ακριβώς, τον κάνει να προχωρεί στην πιο λεπτομερειακή αντίληψη του ποιητικού τοπίου.

Μια αναγκαία όμως διευκρίνιση, για να μην παρερμηνευθούν τα πράγματα. Το να νιώθω αναγνωστικά-ακουστικά ένα λόγο οικείο και φιλικό, αυτό δε σημαίνει πάντα ότι ο συγκεκριμένος λόγος είναι και νοηματικά ανοικτός, αντιληπτικά μαλακός και κατανοητικός

εύπεπτος. Κι αυτό φαίνεται καθαρά στην περίπτωση του Καβάφη. Πρόκειται δηλαδή για ποιητικό λόγο που δεν ερεθίζει τόσο το εύκολο συναίσθημα και τις πρωτογενείς ψυχικές αντιδράσεις του αναγνώστη. Πιο πολύ, στο στάδιο της μετα-αναγνωστικής διεργασίας, ο καβαφικός λόγος διεγείρει τη στοχαστική διάθεση. Ο αναγνώστης, για τα πιο σημαντικά τουλάχιστον ποιήματα, πιο πολύ σκέφτεται αυτό που διάβασε και λιγότερο το *αισθάνεται* ως μια κατάσταση εσωτερικής-ψυχικής διέγερσης. Μια τέτοια διαπίστωση μας οδηγεί σε ένα μάλλον σωστό συμπέρασμα: το καβαφικό ποίημα, για να αλωθεί ως συνολικό κειμενικό νόημα, προϋποθέτει να μη μείνει ο αναγνώστης στη λεκτική επιφάνεια της ποιητικής γραφής, αλλά να διεισδύσει στο βάθος και στο βυθό του κειμένου. Αυτή δηλαδή η ποίηση χρειάζεται να αναγνωσθεί με μια ιδιαίτερα στοχαζόμενη αναγνωστική πρόθεση.

Τα πράγματα, βέβαια, γίνονται πολύ πιο δύσκολα για τα λεγόμενα *ιστορικά* ποιήματα του Καβάφη. Τα κείμενα αυτά έχουν πάνω τους ένα φορτίο από υπαινικτικές συνήθως αναφορές σε πρόσωπα και πράγματα, που χρονικά ανήκουν σ' ένα μακρινό *τότε*. Η ανάγνωσή τους χρειάζεται και κάτι άλλο: να ανασύρει δηλαδή, κατά κάποιον τρόπο, ο αναγνώστης αυτή την ιστορική επένδυση της ποιητικής γραφής και να αναζητήσει τη λεπτή και την καίρια ποιητικά στιγμή που η ιστορική σκηνοθεσία μεταστοιχειώνεται σταδιακά σε αυτόνομο κειμενικό νόημα: δηλαδή σε μετα-ιστορικό στοχασμό και ποιητική ιδεολογία.

Αν, όμως, τα επενδυμένα στο ποίημα ιστορικά στοιχεία είναι θολά ή και σκοτεινά για τον αναγνώστη, τα πράγματα (στην ουσία το ποιητικό κείμενο) γίνονται πολύ πιο δύσκολα. Θέλω να πω ότι, σε μια τέτοια περίπτωση, δυσχεραίνεται ή και δεν αναπτύσσεται μια άμεση συνομιλητική σχέση ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη. Δημιουργείται κατάσταση αναγνωστικής αμηχανίας, εμπλοκής ή και αδιεξόδου. Συμβαίνει δηλαδή ο μέσος αναγνώστης να μην μπορεί να δει τα ιστορικά πρόσωπα, πραγματικά ή επινοημένα, ως σύμβολα που εκφράζουν συγκεκριμένες θέσεις και στάσεις στη ζωή.

Σ' αυτές τις περιπτώσεις, που ο ποιητικός λόγος είναι βαρύς και φορτωμένος με πρόσωπα-σύμβολα, ο αναγνώστης χρειάζεται τη συνδρομή του ερμηνευτή. Στην ουσία, βέβαια, το ίδιο το ποίημα χρειάζεται το λόγο της ερμηνείας. Αυτό και μόνο καταδείχνει το αυτονόητο: ότι δηλαδή η ποίηση γενικά (και ειδικά πολλά ποιήματα του Καβάφη) εγγενώς περιέχει και προβάλλει από μόνη της το αίτημα του ερμηνευτικού σχολιασμού. Θέλω να πω ότι ο διαμεσολαβητικός ρόλος της ερμηνείας δε συνιστά αναγνωστική εκζήτηση ή πολυτέλεια, αλλά ανάγκη που απορρέει από το λόγο και τη λογική του ποιητικού κειμένου.

Η παγκοσμιότητα της ποίησης του Καβάφη⁶

Κανένας ίσως Έλληνας ποιητής δεν υπήρξε τόσο καλός κριτικός αναγνώστης του έργου του όσο ο Καβάφης. Η φράση «ο Καβάφης είναι ποιητής του μέλλοντος», την οποία διοχέτευε εντέχνως στο ευρύτερο κοινό μέσω του στενού περιβάλλοντος των θαυμαστών του, υπαγορευόταν, είναι φανερό, λιγότερο από ματαιοδοξία και περισσότερο από την επίγνωση ότι θα ερχόταν μια εποχή που η ασύμβατη με τα ποιητικά δεδομένα του καιρού του ποίησή του θα επιβαλλόταν ως μεγάλη ποίηση, όχι μόνο μέσα στο περιορισμένο νεοελληνικό πλαίσιο. Ο Καβάφης γνώριζε ότι ο ποιητικός του λόγος, που με τόσο κόπο και με τόση τέχνη είχε διαπλάσει μέσα από την αναχώνευση ποικίλων στοιχείων των ποιητικών τεχνοτροπιών του 19ου αιώνα και της αρχαίας ελληνικής εποχής, θα γινόταν, παρά την ιδιοτυπία του, όχι μόνο δεκτός στον ποιητικό κανόνα αλλά και θα διαμόρφωνε τον κανόνα περισσότερο απ' όσο συνήθως τον διαμορφώνει ένα έργο που έρχεται να προστεθεί σ' αυτόν. Αυτά σκέφτεται κανείς όταν παρατηρεί το μέγεθος της διεθνούς απήχησης του Καβάφη σήμερα. Βιβλία για την ποίησή του τυπώνονται σε διάφορες γλώσσες· διεθνή συνέδρια διοργανώνονται σε διάφορες χώρες· μελέτες με τίτλους όπως «Όντεν και Καβάφης», «Ουνγκαρέτι και Καβάφης», «Πλάτεν και Καβάφης» δημοσιεύονται σε διεθνή περιοδικά· τα ποιήματά του παρέχουν το θεματικό υλικό σε έργα μειζόνων ζωγράφων και μουσουργών· διδάσκονται σε τμήματα όχι μόνο νεοελληνικών σπουδών αλλά και συγκριτικής φιλολογίας των ξένων πανεπιστημίων.

Η σημερινή απήχηση της καβαφικής ποίησης τόσο στους Έλληνες όσο και στους ξένους αναγνώστες της, αποκτά τις διαστάσεις φαινομένου, όταν σκεφτούμε ότι ο Καβάφης, που είναι ένας χρονικά παλιός ποιητής, δεν διαβάζεται ως ένας ποιητής που είχε ξεχαστεί και που ανακαλύπτεται εκ νέου. Ως προς τους Έλληνες, η μελέτη της αναγνωστικής του τύχης δείχνει ότι διαφορετικά από εκείνη του νεότερου του Σικελιανού -ο οποίος, έπειτα από μια περίοδο αναγνωστικής παραμέλησης, φαίνεται να επανεκτιμάται, και δικαίως, σήμερα, όμως ως παλιός ποιητής- η γοητεία της ποίησης του Καβάφη, από την εποχή του θανάτου του (1933) έως σήμερα, παρουσιάζει μίαν ανοδική πορεία, και ότι ο Καβάφης διαβάζεται και σήμερα -για την ακρίβεια, σήμερα διαβάζεται περισσότερο- με την αμεσότητα με την οποία διαβάζεται ένας σημερινός ποιητής. Το ίδιο θα λέγαμε και για την απήχηση του στους ξένους αναγνώστες, η οποία στο επίπεδο του ευρύτερου κοινού γίνεται αισθητή από τη δεκαετία του 1960 και εξής. Ο ποιητής που γράφει τα ποιήματά του στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα διαβάζεται ως ποιητής και μάλιστα χαρακτηριστικός του τέλους του 20ού αιώνα.

Ένα από τα στοιχεία που το αποδεικνύουν αυτό, από τα πλέον δηλωτικά του φαινομένου το οποίο προσπαθώ να περιγράψω, μας το παρέχει η μελέτη της παρωδίας της καβαφικής ποίησης. Η διασκεδαστική και εξαίρετα σχολιασμένη συναγωγή που εξέδωσε

⁶ Κείμενο του Νάσου Βαγενά, καθηγητή της Θεωρίας και Κριτικής της Λογοτεχνίας στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, που δημοσιεύτηκε στις 11-07-1999 στην εφημερίδα *Το Βήμα*, βλ.:

http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhmma.print_unique?e=B&f=12633&m=B10&aa=1&cookie=

πέρυσι ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος με τον τίτλο *Παρωδίες καβαφικών ποιημάτων* (εκδόσεις Πατάκη) αποτελείται από 170 ελληνικές (γιατί υπάρχουν και ξενόγλωσσες) παρωδίες που εμφανίστηκαν σε χρονικό διάστημα ογδόντα ετών (1917-1997). Ο αριθμός, όπως δηλώνει ο επιμελητής της έκδοσης, είναι χαρακτηριστικός, όχι εξαντλητικός. Ο Δασκαλόπουλος παρατηρεί ότι το πλήθος των παρωδιών της καβαφικής ποίησης αποτελεί «ένα πολύ ενδιαφέρον και αδιερεύνητο κεφάλαιο της καβαφικής φιλολογίας, παρόμοιο του οποίου δεν θα συναντήσουμε να υπάρχει, σε τόσην έκταση και διάρκεια, γύρω από το έργο κανενός άλλου νεοέλληνα λογοτέχνη». Και πράγματι, η διάρκεια της διάθεσης για παρώδηση του καβαφικού ποιητικού τρόπου είναι κάτι περισσότερο από αξιοσημείωτη, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η παρωδιακή διάθεση, όπως το δείχνει η μελέτη της παρωδίας, είναι περισσότερο ισχυρή την εποχή που εμφανίζονται τα παρωδούμενα έργα. Αλλά δεν είναι μόνο η διάρκεια. Είναι και το γεγονός ότι στο βιβλίο του Δασκαλόπουλου ο αριθμός των παρωδιών με το πέρασμα του χρόνου αντί να μειώνεται, όπως θα ήταν φυσικό, αυξάνεται, πράγμα που ασφαλώς συμβαίνει και με τον πραγματικό αριθμό των καβαφικών παρωδιών: ενώ για τα πρώτα πενήντα χρόνια από την εμφάνιση της πρώτης παρωδίας καβαφικού ποιήματος (1917-1966) το βιβλίο περιέχει 73 παρωδίες, από το 1970 ως το 1997, δηλαδή για ένα διάστημα 27 ετών, οι παρωδίες είναι 97.

Ο Δασκαλόπουλος διευκρινίζει ότι συγκροτεί τη συναγωγή του με παρωδίες κατά τον συνήθη ορισμό της παρωδίας ως κωμικής μίμησης ενός έργου, και όχι με την ευρύτερη έννοια του όρου, που περιλαμβάνει και την υπέρβαση της κωμικής μίμησης και προσδιορίζεται ως επανάληψη με διαφορά: όχι μόνο περιπαικτική και ευτράπελη αλλά και ομόλογη και εμπλουτιστική· που περιλαμβάνει δηλαδή και έργα τα οποία χαρακτηρίζονται με τη φράση *a la maniere de*. Για τα ποιήματα αυτά, τα γραμμένα «με τον τρόπο του Καβάφη», αλλά και για τα ποιήματα με θέμα τον ίδιο τον Καβάφη, ο Δασκαλόπουλος ετοιμάζει μια δεύτερη συναγωγή, η οποία πιστεύω πως θα δείξει ότι η απήχηση της καβαφικής ποίησης στους έλληνες ποιητές, από την εποχή του θανάτου του Καβάφη ως σήμερα, ακολουθεί και αυτή μιαν αύξουσα πορεία.

Λέω «στους έλληνες ποιητές», γιατί η τύχη του καβαφικού έργου στο εξωτερικό είναι ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο της καβαφικής φιλολογίας, το οποίο μόλις τον τελευταίο καιρό έχει αρχίσει να ερευνάται συστηματικότερα. Δεν αναφέρομαι τόσο στην υποδοχή του Καβάφη από το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, κύριο τεκμήριο της οποίας είναι οι αθρόες για τα εμπορικά δεδομένα της ποίησης πωλήσεις των καβαφικών μεταφράσεων. Εννοώ κυρίως την απήχηση του Καβάφη στους ξενόγλωσσους ομοτέχνους του, η οποία είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι θα μπορούσε κανείς να φανταστεί. Αυτό δείχνουν τα πορίσματα ενός ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, ο σκοπός του οποίου ήταν να καταγράψει την «παρουσία» του Καβάφη στο έργο ξένων ποιητών: να συγκεντρώσει ποιήματα που έχουν γραφεί κατά μίμηση, κατ' επίδραση, σε συνομιλία με την ποίηση του Καβάφη, ή που έχουν ως θέμα τον ίδιο τον Καβάφη. Παρ' ότι η έρευνα περιορίστηκε σε είκοσι μόνο χώρες, επιβεβαίωσε αυτό που είπαμε στην αρχή: ότι ο Καβάφης διαβάζεται σήμερα, ακόμη και μέσα από μετάφραση, ως ένας σημερινός ποιητής. Επιβεβαίωσε, ακόμη,

ότι ο Καβάφης έχει αποκτήσει το κύρος και την αίγλη ενός παγκόσμιου ποιητή. Έδειξε, τέλος, ότι η γοητεία της καβαφικής ποίησης έχει προκαλέσει τη δημιουργία ενός πλήθους ξένων ποιημάτων, τα οποία λόγω της σχέσης τους με το καβαφικό έργο, αλλά και της συγκινησιακής έντασης αυτής της σχέσης, αποτελούν (μαζί με τα αντίστοιχα ελληνικά) μιαν ιδιότυπη κατηγορία ποιημάτων, τα οποία θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «καβαφογενή».

Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον Κωνσταντίνο Καβάφη ⁷

- Αγγελάκης Α., *Καβάφης καθ' οδόν: δέκα φαντασιώσεις πάνω στον Καβάφη*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1984.
- Άγρας Τ., *Κριτικά. Τόμος Πρώτος. Καβάφης-Παλαμάς*, φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Ερμής, Αθήνα, 1980.
- Απέργης Π., *Τρία πρόσωπα. Εμμανουήλ Ροΐδης, Κ. Π. Καβάφης, Κώστας Βάρναλης. Εισαγωγή στην εποχή και το έργο τους*, Ιωλκός, Αθήνα, 1980.
- Anton J., *Η ποίηση και η ποιητική του Κ. Π. Καβάφη. Αισθητικοί οραματισμοί και αισθησιακή πραγματικότητα*, Ίκαρος, Αθήνα.
- Βρισμιτζάκης Γ., *Το έργο του Κ.Π. Καβάφη*, πρόλογος και φιλολογική επιμέλεια: Γ.Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα, 1985.
- Γιαλουράκης Μ., *Καβάφης: από τον Πρίαπο στον Καρλ Μαρξ*, Θεωρία, Αθήνα, 1984.
- Γιουσενάρ Μ., *Κριτική παρουσίαση του Κωνσταντίνου Καβάφη*, μτφρ: Γ. Π. Σαββίδης, Χατζηνικολής, Αθήνα, 1983.
- Δάλλας Γ., *Καβάφης και Ιστορία. Αισθητικές λειτουργίες*, Ερμής, Αθήνα, 1974.
- Δάλλας Γ., *Σπουδές στον Καβάφη*, Ερμής, Αθήνα, 1987.
- Δάλλας Γ., *Ο Καβάφης και η δεύτερη σοφιστική*, Στιγμή, Αθήνα, 1984.
- Δάλλας Γ., *Ο ελληνισμός και η θεολογία στον Καβάφη*, Στιγμή, Αθήνα, 1986.
- Δαλμάτη Μ., *Κ.Π. Καβάφης. Μελέτη*, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1964.
- Δασκαλόπουλος Δ., *Βιβλιογραφία Κ.Π. Καβάφη 1886-2000*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα, 2003.
- Δασκαλόπουλος Δ., *Καβάφης - Εγγονόπουλος*, Διάπτων, Αθήνα.
- Δασκαλόπουλος Δ., *Παρωδίες καβαφικών ποιημάτων (1917-1997)*, Πατάκης, Αθήνα, 1997.
- Δασκαλόπουλος Δ., Στασινοπούλου Μ., *Ο βίος και το έργο του Κ.Π. Καβάφη*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
- Δημαράς Κ.Θ., *Σύμμικτα, Γ'. Περί Καβάφη*, φιλολογική επιμέλεια: Γ.Π. Σαββίδης, Γνώση, Αθήνα, 1992.
- Haas D. - Πιερής Μ., *Βιβλιογραφικός οδηγός στα 154 ποιήματα του Καβάφη*, Ερμής, Αθήνα, 1984.
- Ιβανοβίτσι Β., *Καβάφης, Σεφέρης, Σικελιανός*, Εξάντας, Αθήνα, 1979.
- Ιλίνσκαγια Σ., *Κ.Π. Καβάφης. Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ου αιώνα*, Κέδρος, Αθήνα, 1993.
- Ιωάννου Γ., *Ο της φύσεως έρωσ. Παπαδιαμάντης, Καβάφης, Λαπαθιώτης. Δοκίμια*, Κέδρος, Αθήνα, 1986.
- Καραβίας Π., *Οκτώ μορφές. Σολωμός, Καβάφης, Ουράνης, Καρυωτάκης, Δραγούμης, Καζαντζάκης, Παράσχος, Θρύλος*, Ίκαρος, Αθήνα, 1979.

⁷ Από την ιστοσελίδα: http://www.philology.gr/bibliographies/nef_kavafis.html.

- Καραγιάννης Β., *Σημειώσεις από την Γενεαλογία του Καβάφη και ομοιότητα αναπαραγωγή του χειρογράφου της "Γενεαλογίας"*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα, 1983.
- Καραμπίνη - Ιατρού Μ. (καταγραφή-επιμέλεια), *Η βιβλιοθήκη Κ.Π. Καβάφη - Αρχείο Καβάφη*, Ερμής, Αθήνα, 2003.
- Καράογλου Χ., *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης: 1918-1924*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1985.
- Καράογλου Χ., *Εκτός ορίων. 2 + 1 κείμενα για τον Καβάφη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Καραπαναγόπουλος Α., *Ο Κ.Π. Καβάφης ήταν χριστιανός;*, Δωδώνη, Αθήνα, 1993.
- Καραπαναγόπουλος Α., *Ο Κ.Π. Καβάφης. Συζητήσεις με τη Ρίκα Αγαλλιανού-Καραγιάννη, πρώην Σεγκοπούλου*, Δωδώνη, Αθήνα, 1985.
- Κατσίμαλης Γ.Κ., *Βιβλιογραφία Κ.Π. Καβάφη*, Τυπογραφείο Σεργιάδη, 1943.
- Κοκόλης Ξ.Α., *Πίνακας λέξεων των 154 Ποιημάτων του Κ.Π. Καβάφη*, Ερμής, Αθήνα, 1976.
- Κοκόλης Ξ.Α., *"Θερμοπύλες" και "Πάρθεν". Ένα πλην κι ένα συν στην ποίηση του Καβάφη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1985.
- Κωνσταντινίδης Θ., *Χρονολογημένοι τίτλοι ποιημάτων του Κ.Π. Καβάφη*, Νεφέλη, Αθήνα, 1983.
- Keeley E., *Η Καβαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου*, μτφρ.: Τζένη Μαστοράκη, Ίκαρος, Αθήνα, 1979.
- Λεχωνίτης Γ., *Καβαφικά Αυτοσχόλια*. εισαγωγικό σημείωμα: Τίμος Μαλάνος, Αλεξάνδρεια 1942 και Αθήνα 1977.
- Λεοντάρης Β., *Καβάφης ο έγκλειστος*, Έρασμος, Αθήνα, 1997.
- Liddell R., *Καβάφης. Κριτική Βιογραφία*, μτφρ.: Καίτη Λογοθέτη - Άντερσον, Ίκαρος, Αθήνα, 1980.
- Liddell R., *Καβάφης. Μια βιογραφία*, Γκοβόστης, Αθήνα, 2002.
- Μαλάνος Τ., *Ο ποιητής Κ.Π. Καβάφης (Ο άνθρωπος και το έργο του)*, Δίφρος, Αθήνα, 1957.
- Μαλάνος Τ., *Καβάφης 2, Φύλλα τετραδίου και άλλα*, Γ. Φέξης, Αθήνα, 1963.
- Μαλάνος Τ., *Ο Καβάφης απαραμόρφωτος*, Πρόσπερος, Αθήνα.
- Μαλάνος Τ., *Ο Καβάφης έλεγε...*, Πρόσπερος, Αθήνα.
- Μαρωνίτης Δ.Ν., *Ο Καβάφης και οι νέοι. Συζήτηση του Δ. Μαρωνίτη με τους μαθητές του*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Μερακλής Μ. Γ., *Τέσσερα δοκίμια για τον Κ.Π. Καβάφη*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1985.
- Μητσάκης Κ., *Εν φαντασία και λόγω. Μελέτες για την ποίηση του Κ. Π. Καβάφη*, Έλλην, Αθήνα, 2001.
- Μπρόντσκι Γ., *Υπερασπίζοντας τον Καβάφη*, μτφρ.: Δ. Τριανταφυλλίδης, Άγκυρα, Αθήνα, 2003.
- Minucci P.-M., *Η λυρική αφήγηση στον Καβάφη*, μτφρ.: Β. Ηλιόπουλος, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
- Νικηταρίδης Ν., *Λογοτεχνικά οράματα από την Καβαφική ποίηση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Ντελόπουλος Κ., *Ιστορικά και άλλα πρόσωπα στην ποίηση του Καβάφη. Βιο-Βιβλιογραφική έρευνα*, 1972 (Και δεύτερη έκδοση "αναθεωρημένη και ανασυνταγμένη", με τίτλο *Καβάφη ιστορικά και άλλα πρόσωπα. Ιστορική, φιλολογική και βιβλιογραφική έρευνα*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα, 1978).
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., *Κ.Π. Καβάφης*, Εκδόσεις των Φύλων, Αθήνα.
- Παπαευγενίου - Κότσιρα Φ., *Καβάφης, ο στοχαστής της αγωνίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1998.
- Παπανούτσος Ε., *Παλαμάς - Καβάφης - Σικελιανός*, Ίκαρος, Αθήνα, 1985.
- Παρίσης Ν., *Κ.Π. Καβάφης. Σχόλια σε ποιητικά κείμενα. Δοκίμιο ερμηνευτικής ανάγνωσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Περίδης Μ., *Ο Βίος και το Έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη*, Ίκαρος, 1948.

- Πιερίης Μ. (επιμέλεια), *Η ποίηση του κράματος. Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2000.
- Πιερίης Μ. (επιμέλεια), *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη (Επιλογή κριτικών κειμένων)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1994.
- Πιερίης Μ., *Χώρος, φως και λόγος. Η διαλεκτική του “μέσα” - “έξω” στην ποίηση του Καβάφη*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1992.
- Πιερίης Μ. - Χάας Ντ., *Βιβλιογραφικός οδηγός στα 154 ποιήματα του Καβάφη*, Ερμής, Αθήνα, 1984.
- Πουλή Σ., *Θρησκευτικές αντιλήψεις του ποιητή Κ. Καβάφη*, Γκοβόστης, Αθήνα.
- Pontani P.M., *Επτά Δοκίμια & Μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, πρόλογος: Γ.Π. Σαββίδης, εισαγωγή: Μ. Ρερί, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1991.
- Ράιος Δ., *Κ. Π. Καβάφη Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου Ποιητού εν Κομμαγηνή 595 μ.Χ.*, Αθήνα, Παπαδήμας, 2001.
- Ρηγόπουλος Γ., *Ut pictura poesis. Το εκφραστικό σύστημα της ποίησης και της ποιητικής του Κ. Καβάφη*, Σμίλη, Αθήνα, 1991.
- Σαββίδη Α. (επιμέλεια), *Λεύκωμα Καβάφη 1863-1910*, Ερμής, Αθήνα, 1983.
- Σαββίδης Γ.Π., (επιμέλεια), *Ο Καβάφης του Σεφέρη, Α΄*, Ερμής, Αθήνα, 1984.
- Σαββίδης Γ.Π., *Βασικά θέματα της ποίησης του Καβάφη (τρία δημόσια μαθήματα)*, Ίκαρος, Αθήνα, 1993.
- Σαββίδης Γ.Π., *Μικρά καβαφικά, Α΄ και Β΄ τόμος*, Ερμής, Αθήνα, 1985 και 1987 αντιστοίχως.
- Σαββίδης Γ.Π., *Οι καβαφικές εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και Σχόλιο. Βιβλιογραφική Μελέτη*. έκδοση Ταχυδρόμου, 1966 (και ανατύπωση: Ίκαρος 1991).
- Σαββίδης Γ. Π., *Κ.Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος. Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης, 1901-1944*, Ερμής, Αθήνα, 1994.
- Σαρεγιάννης Ι.Α., *Σχόλια στον Καβάφη*, πρόλογος Γιώργου Σεφέρη, εισαγωγή και φροντίδα Ζήσιμου Λορεντζάτου, Ίκαρος, Αθήνα, 1964.
- Σιατόπουλος Δ., *Παλαμάς - Καβάφης: δύο ποιητές, δύο κόσμοι*, Πανέζης, Αθήνα.
- Σκαρτσής Σ.Λ. (επιμέλεια), *Πανεπιστήμιο Πατρών. Πρακτικά Τρίτου Συμποσίου Ποίησης. Αφιέρωμα Κ.Π. Καβάφη*, Γνώση, Αθήνα, 1984.
- Σομμαρίπας Φ., *Καβάφης Κ. Μια άλλη υπόθεση*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- Σουλιώτης Μ., *58 σχόλια στον Καβάφη*, Ύψιλον, Αθήνα, 1993.
- Τζουβέλης Π., *Ταξίδι στην Ιστορία με τον Καβάφη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1998.
- Τσίρκας Σ., *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα, 1958.
- Τσίρκας Σ., *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, Αθήνα, 1971.

Προτεινόμενες ηλεκτρονικές διευθύνσεις

1. <http://www.snhell.gr/akavafi.html> (Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού· βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία, κείμενα ποιημάτων και πεζών του Καβάφη, ηλεκτρονικό ανθολόγιο αναγνώσεων ποιημάτων, φωτογραφίες, βιβλιογραφία, κατάλογος των περιεχομένων του Αρχείου Καβάφη).
2. <http://www.e-yliko.sch.gr/Fyyf/glossa/filogkavf1.htm> (Εκπαιδευτική Πύλη του ΥΠΕΠΘ· παρέχει επιλεγμένους συνδέσμους για τον ποιητή).
3. <http://book.culture.gr> (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου· βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία).

4. <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikiPoisi.htm> (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας: ανθολογούνται ποιήματα του Καβάφη συνοδευόμενα από σχόλια).
5. <http://filosofia.itgo.com/kavafis.htm> (βιογραφικά στοιχεία, ανθολόγιο ποιημάτων).
6. http://www.papaki.panteion.gr/_private/kabafis/index.htm (ανθολόγιο ποιημάτων).
7. http://www.mathisis.com/nqcontent.cfm?a_id=1042 (ανθολόγιο ποιημάτων και σχετικά άρθρα).
8. <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikiPezografia.htm> (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας: παρατίθεται το διήγημα του Καβάφη «Εις το φως της ημέρας»).

Προτεινόμενα ηλεκτρονικά κείμενα

1. Επιλεγμένα αποσπάσματα κειμένων της παλαιότερης και νεότερης κριτικής για το έργο του Καβάφη (επιμέλεια συλλογής κειμένων: Νικόλαος Κοκκινάκης), στην Εκπαιδευτική Πύλη του ΥΠΕΠΘ: <http://www.e-yliko.sch.gr/Fyyl/glossa/fikavkrit1.htm>.
2. Χριστόφορος Μηλιώνης, «Κ.Π. Καβάφης - “Αλεξανδρινοί Βασιλείς”», Φιλολόγος 114 (Χειμώνας 2003-2004), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/filologos/114/24.html>.
3. Ξενοφώντας Α. Κοκόλης, «“Κι έμεινε ολόγυμνος” - Το τελευταίο ποίημα που τύπωσε ο Καβάφης», Πανδώρα 14 (Νοέμβριος 2003-Μάης 2004), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/Pandora/14/3a.html>.
4. Νάσος Βαγενάς, *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία* («Ο Μπόρχες, ο Καβάφης και ο Λαβύρινθος της Ειρωνείας», αποσπάσματα), Αθήνα, εκδ. Στιγμή, 1994, σσ. 107-123, <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.
5. Γ. Βρισμιτζάκη, «Οι κύκλοι της “Κόλασης” του Δάντη στην ποίηση του Καβάφη», *Το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, Πρόλογος και Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1975, σσ. 43-53, <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.
6. Ε. Π. Παπανούτσου, «Ο διδακτικός Καβάφης», *Παλαμάς - Καβάφης - Σικελιανός*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1977⁴, σσ. 204-211 και 213-222, <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.
7. Ε. Π. Παπανούτσου, «Η διδακτική ποίηση», *Παλαμάς - Καβάφης - Σικελιανός*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1977⁴, σσ. 225-228, <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.
8. Ελ. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Ο Καβάφης και ο γαλλικός Παρνασσισμός. Θεωρητικές απόψεις για την ποίηση», περ. Παρουσία, τόμ. Β' (1984), σσ. 72-74, <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.
9. Γιώργος Σεφέρης, «Ακόμη λίγα για τον Αλεξανδρινό», *Δοκιμές*, Πρώτος τόμος, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1984⁵, σσ. 388-392, <http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.

10. Γιώργος Σεφέρης, «Κ. Π. Καβάφης, Θ. Σ. Έλιοτ· παράλληλοι», *Δοκιμές*, Πρώτος τόμος (1936-1947), εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1984⁵, σσ. 324-363,
<http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.
11. Λίζυ Τσιριμώκου, «Νεκρομαντική τέχνη. Η επιτάφια καβαφική ποίηση», *Εσωτερική ταχύτητα*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2000, σσ. 303-322,
<http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/NeoellinikaKritikaKeimena.htm>.
12. Νταϊάνα Χάας, «Κ. Π. Καβάφης, “ελληνικότητα” και “οικουμενικότητα”», *Νέα Εστία* 1761 (Νοέμβριος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/neaest/1761/9.html>.
13. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Καβάφης: ελληνικός και οικουμενικός», *Νέα Εστία* 1761 (Νοέμβριος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/neaest/1761/5.html>.
14. Αγγέλα Καστρινάκη, «Ο Καβάφης και οι καλλιτέχνες - Η διακριτική γοητεία του υπαινιγμού», *Νέα Εστία* 1761 (Νοέμβριος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/neaest/1761/13.html>.
15. Νίκος Εγγονόπουλος, «Καβάφης, ο τέλειος», *Η Λέξη* 174 (Μάρτιος - Απρίλιος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/lexi/174/7.html>.
16. Γιώργος Σεφέρης (Παρουσίαση: Γ.Π. Σαββίδης), «Υστερόγραφο στη Δοκιμή “Κ. Π. Καβάφης, Θ. Σ. Έλιοτ· παράλληλοι”», *Η Λέξη* 174 (Μάρτιος - Απρίλιος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/lexi/174/10.html>.
17. Αντώνης Φωστιέρης, «Ούτος εκείνος;», *Η Λέξη* 174 (Μάρτιος - Απρίλιος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/lexi/174/17.html>.
18. Ευγένιος Αρανίτσης, «Κ.Π. Καβάφης», *Η Λέξη* 174 (Μάρτιος - Απρίλιος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/lexi/174/22.html>.
19. Μανόλης Λαμπρίδης, «Η πεζολογία στη σύγχρονη ποίηση και ο Καβάφης (Νύξεις για μελέτη)», *Η Λέξη* 174 (Μάρτιος - Απρίλιος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/lexi/174/27.html>.
20. Ζωή Καρέλλη, «Νύξεις», *Η Λέξη* 174 (Μάρτιος - Απρίλιος 2003), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/lexi/174/43.html>.
21. Γιάννης Δάλλας, «Ο Καβάφης του Τέλλου Άγρα (από τα ανέκδοτα προσχέδια των μελετών του)», *Πόρφυρας* 110 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2004), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/Porfiras/110/6.html>.
22. Αποσπάσματα από τη μελέτη του Γιώργου Σεφέρη, «Ακόμη λίγα για τον Αλεξανδρινό» (*Δοκιμές*, Πρώτος τόμος (1936-1947), εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1984⁵) στο περιοδικό *Φιλολόγος* 115 (Άνοιξη 2004), <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/filologos/115/16.html>.
23. Ανδρονίκη Μαστοράκη, «Καβάφης - Καρυωτάκης ... Ποιήματα ποιητικής», στον κόμβο για τον πολιτισμό *Archive.gr* (δημοσίευση: 30-01-2004), <http://www.archive.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=40>.

24. Μάρη, Θεοδοσοπούλου, «Αλεξανδρινού αναδιμήσεις» (Ένα “πανοπτικόν” των πρόσφατων καθαφικών εκδόσεων), εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 18-01-2004),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14067&m=S02&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14067&m=S02&aa=1&cookie=)
25. Νάσος Βαγενάς, «Διαφορετικοί, αλλά πόσο;» (Παλαμάς - Καβάφης), εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 16-03-2003),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13814&m=B65&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13814&m=B65&aa=1&cookie=)
26. Roderick Beaton, «Ποιητές του αισθητισμού και του ελληνισμού» (Παλαμάς - Καβάφης), εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 16-03-2003),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13814&m=B66&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13814&m=B66&aa=1&cookie=)
27. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «...ποιητής ωμολογημένης πρωτοτυπίας...» (Παλαμάς - Καβάφης), εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 16-03-2003),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13814&m=B68&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13814&m=B68&aa=1&cookie=)
28. Νάσος Βαγενάς, «Κ.Π. Καβάφης: Ένας ιδιάζων ποιητής», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 04-05-2003),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13852&m=B43&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13852&m=B43&aa=1&cookie=)
29. Δημήτρης Μαρωνίτης, «Καβαφικά» (1), «Καβαφικά» (2), «Καβαφικά» (3), εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 26-10-2003, 02-11-2003, 09-11-2003),
http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=1400&m=B43&aa=1&cookie=
http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14005&m=B46&aa=1&cookie=
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14011&m=B46&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14011&m=B46&aa=1&cookie=)
30. Νάσος Βαγενάς, «Ο κόσμος του Καβάφη», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 09-11-2003),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14011&m=B43&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14011&m=B43&aa=1&cookie=)
31. Δημήτρης Τζιόβας, «Η ομοφυλοφιλία του Καβάφη», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 14-12-2003),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14041&m=B51&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=14041&m=B51&aa=1&cookie=)
32. Δημήτρης Μαρωνίτης, «Υπεροψία και μέθη» (1), «Υπεροψία και μέθη» (2), εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 06-04-2003, 13-04-2003),
http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13831&m=B62&aa=1&cookie=
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13837&m=B62&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=13837&m=B62&aa=1&cookie=)
33. Μίμης Σουλιώτης, «Η τόλμη του Καβάφη και οι προκαταλήψεις για το έργο του», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 19-03-2000),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12879&m=B12&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12879&m=B12&aa=1&cookie=)
34. Νάσος Βαγενάς, «Ο Καβάφης σε μετάφραση», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 19-12-1999),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12792&m=B03&aa=1&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12792&m=B03&aa=1&cookie=)
35. Νάσος Βαγενάς, «Οι ποιητικές “συνομιλίες” του Καβάφη», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 12-09-1999),
[http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12695&m=B10&aa=2&cookie=.](http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12695&m=B10&aa=2&cookie=)

36. Λίζυ Τσιριμώκου, «Καβαφικά παλίμψηστα», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 17-08-1997),
http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12442&m=S03&aa=1&cookie=.
37. Δημήτρης Μαρωνίτης, «Καβάφης - Σεφέρης: παράλληλοι», εφημ. *Το Βήμα* (δημοσίευση: 22-09-1996),
http://tovima.dolnet.gr/demo/owa/tobhma.print_unique?e=B&f=12395&m=B05&aa=1&cookie=.
38. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ο Καβάφης και η μικροϊστορία», εφημ. *Ελευθεροτυπία* (δημοσίευση: 06-06-2003),
http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CA%E1%E2%DC%F6%E7%F2&a=&id=11394952.
39. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ο Καβάφης και η κριτική», εφημ. *Ελευθεροτυπία* (δημοσίευση: 06-06-2003),
http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%CA%E1%E2%DC%F6%E7%F2&a=&id=68768904.
40. Νίκος Ξυδάκης, «Αν ευτυχής ή δυστυχής είμαι δεν εξετάζω...» (Ο Καβάφης και η μουσική), εφημ. *Ελευθεροτυπία* (δημοσίευση: 06-06-2003),
http://www.enet.gr/online/online_hprint.jsp?q=%C5%E3%E3%EF%ED%FC%F0%EF%F5%EB%EF%F2&a=&id=3803208.
41. Μικέλα Χαρτουλάρη, «Κωνσταντίνος Καβάφης: σε ελαφρήν απόκλιση προς το Σύμπαν» (Παρουσίαση του βιβλίου της Μαρίας Στασινοπούλου και του Δημήτρη Δασκαλόπουλου, *Ο Βίος και το Έργο του Κ.Π. Καβάφη*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002), εφημ. *Τα Νέα* (δημοσίευση: 07-12-2002),
http://ta-nea.dolnet.gr/neaweb/nsearch.print_unique?entypo=A&f=17510&m=P28&aa=1.
42. Μάριος Μπέγζος, «Ο Καβάφης και η Εκκλησία» (Η Εκκλησία είναι για τον Αλεξανδρινό μια πανδαισία οπτικών, ακουστικών και οσφρητικών ερεθισμάτων. Ήταν εκκλησιαστικός άνθρωπος με ιδιάζοντα τρόπο και σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί ποτέ να χαρακτηριστεί θρησκευτικός τύπος), εφημ. *Τα Νέα* (δημοσίευση: 16-06-2001),
http://ta-nea.dolnet.gr/neaweb/nsearch.print_unique?entypo=A&f=17065&m=N06&aa=1.
43. Μανώλης Πιμπλής, «Ντομνίκ Γκρανμόν, ο μεταφραστής του Καβάφη» (Στήριγμα των φαντασιώσεών μας η Ελλάδα), εφημ. *Τα Νέα* (δημοσίευση: 22-01-2000),
http://ta-nea.dolnet.gr/neaweb/nsearch.print_unique?entypo=A&f=16648&m=R30&aa=1.
44. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Οι τελευταίες φωτογραφίες του Καβάφη», εφημ. *Τα Νέα* (δημοσίευση: 13-06-1998),
http://ta-nea.dolnet.gr/neaweb/nsearch.print_unique?entypo=A&f=16161&m=P04&aa=2.